

HOOFDSTUK V

LANDBOUW: MINDER BOTER, MEER KANONNEN

J.C.F.J. van Merriënboer

Inleiding

Op maandag 19 maart 1951, vier dagen na de formatie van Drees II, opende het dagblad van de katholieke arbeiders, *de Volkskrant*, als volgt:

'BROOD, VET EN MARGARINE VANDAAG DUURDER.

Prijsstijging van 10 tot 40 procent.

(Van onze correspondent) Den Haag, 19 Maart - De prijs van volksbrood en bruinbrood gaat vandaag met drie cent per brood van acht ons omhoog. Margarine kost nu vijftien cent per half pond duurder dan Zaterdag. Bak- en braadvet kost vanaf heden zeventien cent per half pond meer. Suiker is verleden week reeds met vijftien cent per kilo omhooggegaan. Dit betekent voor brood een prijsverhoging van tien percent en voor vet en margarine een stijging met veertig percent (...).

Andere koppen op dezelfde voorpagina luiden: 'Volledige looncompensatie niet mogelijk', 'Prijsverhogingen zonder overleg aangekondigd. Raad van Vakcentralen ernstig teleurgesteld', 'Nieuw kabinet met nieuw program' en 'In een tijdvak van 4 jaar. Twee miljard extra voor defensie'. Na een kabinetscrisis die zich zeven weken had voortgesleept, was blijkbaar het moment gekomen spijkers met koppen te slaan.

De prijsverhogingen van brood, vet en margarine vloeiden rechtstreeks voort uit het kabinetsbesluit de subsidies voor deze eerste levensbehoeften aan een plafond van f 175 miljoen te binden. De grondstoffen werden namelijk door de regering in het buitenland gekocht en tegen sterk verlaagde prijzen aan binnenlandse producenten geleverd. Bij ongewijzigd beleid zouden gestegen wereldmarktprijzen ertoe leiden dat het subsidiebedrag opliep tot f 450 miljoen. Wat betekende dit voor de man in de straat? Het arbeidersgezin besteedde in die tijd ongeveer tien procent van zijn inkomen aan boterhammen, boter en margarine. In het gezin van de hogere ambtenaar met een inkomen van meer dan f 8000 per jaar was dit omstreeks vier procent.¹ Nederland voelde het die maandagochtend in maart dus direct in de portemonnee, hetgeen bij sommige groepen veel harder aankwam dan bij andere, afhankelijk van de dikte van die portemonnee. Wat prijzen betrof was 1951 toch al slecht begonnen: op 1 januari stegen de huren met 15%, op 1 maart werd de jenever weer duurder en op 10 maart de suiker. De eerste vier maanden van 1951 stegen de kosten van het levensonderhoud met niet minder dan 8%.²

Hoofdstuk V

De minister van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening was bijzonder nauw betrokken bij de uitvoering van het regeringsprogram. Niet vanwege de beleidsterreinen landbouw en visserij (daar kon volstaan worden met bezuinigingen), maar omdat voedselvoorziening onder hem ressorteerde. Hij was namelijk verantwoordelijk voor het inkopen van graan en vetten op de wereldmarkt, voor de consumentensubsidies op melk en brood en zelfs voor de distributie van koffie, het laatste artikel dat nog op de bon was. In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe PvdA-minister S.L. Mansholt van LVV in de periode 1951-1952 de eindjes aan elkaar knoopte, wat het parlement daarvan dacht en of boer en consument bij zijn beleid gebaat waren. Veelzeggend was een opmerking die de president van De Nederlandsche Bank in zijn jaarverslag over 1951 maakte: 'Het is voor een land als Nederland, dat nu eenmaal sedert eeuwen "boter" produceert, een moeilijke tijd wanneer de internationale vraag zich richt op de "kanonnen"'.³

De Nederlandse landbouwwereld in 1951

In 1951 deelde Sicco Mansholt al zes jaar het grote departementsgebouw aan de Bezuidenhoutseweg, dat het bombardement van 1945 overleefd had, met de minister van Economische Zaken. De positie van de minister van LVV in de ministerraad was na 1945 bijzonder stevig. Aangezien gesubsidieerde voedselprijzen een belangrijke peiler vormden van de geleide loonpolitiek, had Mansholt via het onder hem ressorterende Landbouw Egalisatie Fonds (LEF, het fonds waaruit de subsidies geput werden) op algemeen economisch gebied een dikke vinger in de pap. Bovendien was het relatieve gewicht van de landbouw na 1945 sterk toegenomen als gevolg van de ontwrichting van andere sectoren (koloniale handel, scheepvaart, industrie) en de sterk gestegen vraag naar voedingsmiddelen op de wereldmarkt. In 1950 bijvoorbeeld had bijna de helft van de Nederlandse uitvoer een agrarisch karakter, terwijl 23% van de door de tien OEEs-landen uitgevoerde landbouwproducten uit ons land afkomstig was.⁴ Het jonge ministerie van Landbouw dateerde van 1935, was van 1937 tot 1939 en in 1944 korte tijd samengevoegd met andere ministeries en kreeg pas onder Mansholt vaste grond onder de voeten. De cultuur op het ministerie kenmerkte zich door professionalisme, een apolitieke instelling en sterke praktijkgerichtheid. De ambtenaren identificeerden zich zo sterk met de landbouwsector, dat hun werkdrijf, wanneer er problemen moesten worden opgelost, die van boeren tijdens de oogsttijd evenaarde.⁵

Ongeveer 60 à 70% van de Nederlandse boeren en landarbeiders waren georganiseerd in zes centrale stands- en vakorganisaties, die nauw verbonden waren aan een bepaalde zuil en de daarbij behorende politieke partij. Bij de katholieke KNBVB prevaleerde het belang van de kleine boeren in het zuiden. In het (protestants-)liberale KNLC domineerden de grote akkerbou-

wers en veehouders uit Groningen, Friesland, Drenthe en Zeeland. De meeste leden van de protestants-christelijke NCBTB hadden een gemengd bedrijf. De zes centrale organisaties werkten nauw samen in de in 1945 opgerichte Stichting voor de Landbouw, die maandelijks met de minister overleg pleegde over het te voeren beleid.⁶

foto
Sparnestad

Sicco Mansholt, minister van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening sedert juni 1945

Omstreeks 1951 had 18% van de parlementsleden een agrarische achtergrond. Velen van hen bekleedden bestuursfuncties in landbouworganisaties. Het boerenelectoraat stemde vooral op de grote confessionele partijen en de VVD.⁷ In het parlement vormde het groene front een macht van belang. Via de in september 1948 ingestelde vaste kamercommissie voor de Landbouw oefende het front grote invloed uit op het beleid. Bij commissievergaderingen ging de deur op slot voor niet-ingewijden in landbouwgeheimen en werd goed zakengedaan. Het groene front beschouwde landbouw als zijn eigen domein en had maar één behoefte: in zijn eigen koninkrijk te heersen, zonder inmenging van anderen.⁸ Voor Mansholt bracht dit het voordeel dat hij een invloedrijke groep kamerleden uit diverse partijen steeds kon mobiliseren tegen zijn collega's (de ministers C. Staf en L.A.H. Peters uit het tweede kabinet-Drees waren overigens afkomstig uit de landbouwwereld, dus potentiële medestanders). Andersom was het voor de minister moeilijk een gesloten front te trotseren.

Ondanks schommelingen en onderlinge verschillen (tussen tuinders, veehouders, akkerbouwers, grote en kleine bedrijven) was het in de periode 1948-1951 in het algemeen voorspoedig gegaan met de boeren. De in 1948 geïntroduceerde liberalisering schiep gunstige voorwaarden, terwijl mooi weer en de grote vraag vanuit het buitenland, West-Duitsland voorop, de belangrijkste motoren van productiegroei waren. Korea strooide zand in de machine. Alom stak protectionisme de kop op, hetgeen de afzet zeer bemoeilijkte.

Toen in maart 1951 een nieuw kabinet van start ging, vroeg een aantal problemen de volledige aandacht van Mansholt: de gestegen consumentenprijzen als gevolg van de verlaging van subsidies, oplopende spanning tussen boer en verbruiker, hoge wereldmarktprijzen (voor broodgraan, veevoer, oliën en vetten) en protectionistische maatregelen tegen Nederlandse landbouwproducten. De minister probeerde oplossingen te vinden in internationale ordening en sturing van productie, zonder afbreuk te doen aan de liberalisatiegedachte. Het groene front stelde zich in dit opzicht met zijn volle gewicht achter hem. Een aantal andere problemen leken op het eerste gezicht minder urgent. In het begin van de jaren vijftig waren de tijden er misschien niet naar om hete politieke hangijzers uit te spelen. Op het gebied van landbouwwetgeving, de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie en de grond- en pacht prijsbeheersing bijvoorbeeld boterde het niet helemaal tussen de minister en het bedrijfsleven. Mansholt ging de discussie hierover niet uit de weg, maar hakte geen knopen door uit vrees voor grote tegenstand. Wanneer we aan de hand van *Handelingen* en ministerraadsnotulen Mansholts agenda in de periode van het tweede kabinet-Drees reconstrueren, zien we drie onderwerpen voortdurend terugkeren: de prijs van het brood, de grondpolitiek en de gedachtenvorming over de Europese landbouwintegratie. De ministeriële agenda werd voornamelijk gecompleteerd met REA-vergaderingen, internationaal overleg, beraad met de vaste kamercommissie en werkbezoek in

het land. Het was de vraag of het de minister zou lukken om in de komende periode opnieuw de middenweg te vinden tussen bedrijfsvrijheid enerzijds en bestaanszekerheid anderzijds.

Het regeringsbrood

In bezettingstijd en geruime tijd daarna at Nederland in hoofdzaak goedkoop volkswit- of regeringsbrood. De prijs van dit brood was een door de regering vastgesteld maximum.⁹ De Nederlandse bakkers waren verplicht voldoende volksbrood te bakken, maar deden dat met groeiende tegenzin omdat het te weinig winst opleverde. In de zomer van 1947 gingen de Amsterdamse bakkers zelfs korte tijd in staking, toen Mansholt de prijs van tarwebloem verhoogde. De regering rekende de bakkers voor dat een eventueel verlies op volkswit volledig gecompenseerd werd door winst op luxe brood en gebak. Veel bakkers meenden dat deze compensatiegedachte niet altijd opging. In volksbuurten in de grote steden werd bijvoorbeeld weinig luxe brood verkocht. Beide partijen sloegen elkaar om de oren met verschillende accountantsrapporten. Een interpellatie van het liberale Tweede-Kamerlid A.H.W. Hacke over de staking leidde ertoe dat een commissie werd ingesteld die de situatie in het bakkersbedrijf zou doorlichten. Het rapport van deze commissie (onder voorzitterschap van PvdA-kamerlid J. Schilthuis) verscheen in 1949 en steunde het beleid van de minister.¹⁰

In de periode van het tweede kabinet-Drees werd in het parlement fel gediscussieerd over de broodprijs. De vaste kamercommissie voor de Middenstand kwam vooral op voor de belangen van de bakkers. Regering, PvdA, CPN en vakbondsvertegenwoordigers in confessionele partijen kozen de zijde van de arbeiders in de steden, volksbroodeters bij uitstek die de consumptiebeperking na Korea het eerst aan den lijve ondervonden. Bij de debatten over de broodprijs speelde bovendien de tegenstelling tussen planpolitici en voorstanders van economische vrijheid steeds op de achtergrond mee. Als ergens geleide economie in deze periode praktisch werd toegepast, dan was dat bij de productie, de prijsvorming en de distributie van het regeringsbrood.

Wat gebeurde er eigenlijk allemaal voor dit brood op tafel kwam?¹¹ De grondstof ervan was ongebuilde A-bloem, een door de regering voorgeschreven mengsel van geïmporteerde en Nederlandse tarwe. Nederlandse graanboeren waren verplicht alle tarwe in te leveren tegen een door de regering vastgestelde richtprijs, een door het Landbouw Economische Instituut berekende kostprijs plus de gebruikelijke ondernemersbeloning van 20%. Omdat de kosten varieerden per regio, konden de maximumbroodprijzen plaatselijk van elkaar verschillen. In het westen van het land was de prijs van volksbruin ook een cent lager dan die van volkswit. Ingewikkelde prijscalculaties die rekening hielden met de kosten van levensonderhoud van de con-

Hoofdstuk V

sument en de winst van een bakker op andere producten waren daarvan de oorzaak. Nederlandse boeren moesten de hoeveelheid bij het dorsen verkregen tarwe op een briefje noteren. Ambtenaren controleerden dan of het cijfer op dat briefje overeenkwam met de aan de handel afgeleverde hoeveelheid en de hoeveelheid die de boer voor eigen gebruik kreeg toegewezen. De voedselvoorzieningsorganisaties onder Mansholt droegen er zorg voor dat de Nederlandse tarwe bij maalderijen terecht kwam. Buitenlands graan werd aangekocht door het aan het ministerie van Landbouw ondergeschikte Voedselvoorziening Import Bureau (VIB). De verdeling van deze invoer werd gecontingenteerd over een beperkt aantal importeurs op basis van hun vooroorlogse omzetten. De meelfabrieken kregen zowel de Nederlandse als de geïmporteerde tarwe tegen dezelfde door de regering vastgestelde calculatieprijs. Bovenop de Nederlandse tarwe werd namelijk een heffing gelegd en van de geïmporteerde werd een subsidie afgehouden. De molenaar verkocht ongebuilde A-bloem aan de bakkers tegen een min of meer vaste richtprijs. Op 17 maart 1951 steeg deze prijs als gevolg van de prijsstijging van geïmporteerde tarwe met f 3,30 tot f 26,75 per 100 kilo en mochten de bakkers de prijs van het volkswit met drie cent verhogen tot drie dubbeltjes. Mansholt rekende hun voor dat ze er per saldo op vooruit zouden gaan omdat hij voor het volksbrood een extra marge van één cent had laten incalculeren.¹²

Schoorvoetend toegeven aan de bakkers

Eind maart 1951 trokken de bakkers aan de bel. De prijzen van gist, kolen en W-bloem (grondstof voor luxebrood, met een veel groter deel buitenlandse tarwe) waren juist verhoogd en de lonen waren met 5% gestegen. De extra marge op het volkswit was volgens hen niet voldoende om alle kosten te dekken. Bovendien was de concurrentie van grootwinkelbedrijven enorm toegenomen, waardoor het steeds moeilijker werd de verliezen op regeringsbrood te compenseren door de winst op beschuit, koek en banket. Van de minister kregen de bakkersbonden nul op het rekest, maar ze lieten het hier niet bij zitten en riepen de Tweede Kamer te hulp. F.M. van de Wetering (CHU) leende hun een gewillig oor. Hij interpelleerde de minister op 31 mei 1951 'in verband met de vorming en vaststelling van de broodprijs'.¹³

Het CH-kamerlid vond de volksbroodprijs 'onzedelijk laag'. De regering had de bakker gemaakt tot een knecht in dienst van het directoraat van de Voedselvoorziening. Hij verlangde compensatie voor de recente 5% loonsverhoging, opheffing van enkele lokale prijsverschillen, vaststelling van een hogere maximumprijs en invoering van een 'verschillenrekening' om fluctuaties in de prijzen van grondstoffen op te kunnen vangen. De cijfers van het ministerie gaven een vertekend beeld. De bestedingsbeperking had er bijvoorbeeld toe geleid dat er een grote verschuiving van duur luxebrood naar

volkswit had plaatsgevonden. De 'compensatieleer' was daarom volgens hem failliet.

Mansholt toonde daarop aan dat de inkomsten van de bakkers gunstig afstaken bij die van slagers en kruideniers. Hij hield stevig vast aan de 'compensatieleer' dat bij calculaties rekening moest worden gehouden met de totale uitkomsten van het bedrijf. De minister becijferde dat binnen twee maanden een veel kleinere verschuiving had plaatsgevonden in de consumptie van volksbrood dan Van de Wetering dacht. Hij waarschuwde voor de administratieve rompslomp die hoorde bij een verschillenrekening. Kortom: Mansholt gaf geen duimbreed toe. De interpellatie eindigde vervolgens nogal abrupt door het aannemen van een door de KVP'er Th.S.J. Hooij ingediend voorstel van orde tot schorsing van de beraadslaging. Zowel de interpellant als de minister had cijfers uit de hoed getoverd, die de Kamer nader moest bestuderen. Mansholt beloofde op korte termijn met een nota te komen.

Die *Nota betreffende de brood-, bloem- en meelprijzen* werd op 14 juni 1951 naar de Kamer gestuurd. De minister zag opnieuw geen aanleiding voor directe maatregelen, maar verklaarde zich bereid een nieuw onderzoek in te stellen om na te gaan of de in een aantal steden bestaande lagere prijs voor regeringsbrood (één cent) en het in enkele rayons bestaande prijsverschil van één cent tussen volkswit en volksbruin nog gerechtvaardigd was.¹⁴ De nota kwam in handen van de vaste commissie voor de Middenstand, die zich op 30 juni door een delegatie van de bakkersbonden liet informeren. Daarop volgde mondeling overleg tussen de vaste commissie, de ministers Mansholt en Albregts (minister zonder portefeuille, o.m. belast met de behartiging der middenstandsangelegenheden) en een vertegenwoordiger van het bedrijfsleven: de directeur van de Bakkerijstichting. De commissie concludeerde dat het principieel onjuist zou zijn wanneer de overheid de bakker verplichtte brood te bakken waarop hij verlies leed. Zij drong aan op nader beraad in de boezem van het kabinet over de principiële uitgangspunten van de broodprijspolitiek en op een nieuw onderzoek waarin recente kostenstijgingen verwerkt zouden worden. In het kabinet verzette Drees zich fel tegen elk calculatiesysteem dat tot hogere broodprijzen leidde. Hij rekende zijn collega's in de REA zelfs voor dat het arbeidsloon van de bakker en zijn echtgenote, de kapitaalrente en de ondernemerswinst veel te ruim gecalculeerd werden.¹⁵

Op 8 augustus verscheen het volgende rapport. Het bevatte ongunstige cijfers voor de bakkers in Drente, het Zuidhollandse platteland en de grote steden, maar het kabinet wilde nog altijd niet ingrijpen. Mansholt kreeg van Drees de wind van voren. De minister-president verzette zich sterk tegen deelname van buitenstaanders (i.c. de directeur van de Bakkerijstichting) aan commissiebesprekingen. Het ging volgens hem de verkeerde kant op: 'Men benadert het vraagstuk blijkbaar alleen van het standpunt van de middenstand.'¹⁶ Mansholt liet de vaste commissie op 6 oktober weten dat hij op grond van de cijfers alleen een verhoging van de broodprijs op het Drentse

platteland in overweging wilde nemen. Dit was niet voldoende. Na ernstige kritiek vanuit de commissie bleek de minister bereid nieuwe berekeningen te accepteren, waarbij zou worden uitgegaan van een verkoopverhouding van 30% luxe brood en 70% regeringsbrood. Op 8 november 1951 volgden alweer nieuwe cijfers, die een 'belangrijk minder gunstige toestand in de bakkerij' lieten zien dan de getallen uit de ministeriële nota. Nog geen week later verklaarde Mansholt zich bereid tot een aantal kleine wijzigingen in de bestaande broodprijzen.¹⁷ De vaste commissie ging morrend akkoord met dit halve ei (kosten: f 3,5 miljoen). De situatie van de bakkers bleef volgens haar onbevredigend. Van de Wetering liet de kamervoorzitter weten geen behoefte te hebben zijn op 31 mei geschorste interpellatie voort te zetten. Op 10 december kreeg Mansholt van de ministerraad groen licht, ondanks grote bezwaren van Drees en de ministers van Sociale Zaken en Financiën, respectievelijk A.M. Joekes en P. Lieftinck. Drees veroordeelde de hele gang van zaken: de minister had de verantwoordelijkheid te zeer verlegd naar de Mid-denstandscommissie, waardoor hij zijn eigen vrijheid had prijsgegeven.¹⁸

Dr. Cijfer uit 'De kleine Johannes'

Door de verhoging van de broodsubsidies nam het tekort van het Landbouw Egalisatie Fonds toe. Mansholt deelde de Kamer op 17 december 1951 mee dat internationale prijsstijgingen ertoe hadden geleid dat de subsidie op voedergranen zo sterk gestegen was dat het LEF-tekort het plafond van f 175 miljoen uit het regeringsprogram naderde. Een dag later opende *Trouw* met de onheilspellende kop: 'Mansholt overweegt inkrimping van pluimvee- en varkensstapel. Indien nodig verplichte scheuring van grasland.'¹⁹ Op zaterdag 2 februari 1952 zag de minister zich gedwongen maatregelen te nemen, die ook belangrijke gevolgen hadden voor de broodprijs.

Hij liet de Tweede Kamer weten dat hij de prijs van gedistribueerd veevoer aanzienlijk moest verhogen. Hierdoor kwam deze prijs zo dicht te liggen bij die van broodbloem dat steeds meer tarwemeel waarschijnlijk in voederbakken terecht zou komen. Intussen had het prijsverschil tussen A-bloem voor regeringswit en W-bloem voor luxebrood ook geleid tot een toenemend aantal knoeierijen. Om deze redenen besloot de minister de prijs van A-bloem op te trekken en de maximumprijs voor een regeringsbrood vijf cent hoger vast te stellen. De minister rekende voor dat dit voor een gezin van vier personen tot een uitgavenstijging zou leiden van 35 à 40 cent per week. Ter compensatie werden de prijzen van margarine, spijsolie en bak- en braadvet verlaagd met 24 cent per kilo. Dit betekende voor hetzelfde gezin een voordeel van 30 à 36 cent per week, aldus Mansholt. De veehouders kregen compensatie via hogere garantieprijzen voor varkens en verlaging van exportheffingen.²⁰

De eerste reacties waren verdeeld. De Stichting van de Arbeid toonde begrip, de Stichting voor de Landbouw was zelfs tevreden, maar de bakkersbonden eisten dat de marge op regeringsbrood met één cent verruimd werd. Dit zou de bakkers mede in staat stellen betere arbeidsvoorwaarden voor hun werknemers te financieren. *De Volkskrant* schreef in de rubriek 'Ten Geleide': 'De verwachting van de minister dat de arbeiders ten gevolge van het kleiner geworden prijsverschil tussen het dure luxe wittebrood en het regeringsbrood méér zullen kopen van het eerste mist in elk geval alle zin voor de werkelijkheid van het duurdere leven van alle dag.' In *De Gelderlander* verscheen een stuk waarin het standpunt van de Stichting voor de Landbouw op de korrel werd genomen. De schrijver vreesde dat de pluimvee- en varkenshouders de dupe zouden worden, terwijl akkerbouwers en consumenten uit de wind werden gehouden. *Het Parool* meende daarentegen dat de boeren de laatste jaren te weinig hadden gemerkt van de hoge wereldmarktprijzen. Door de subsidieverlaging zouden zij financieel geprikkeld worden hun eigen voerproductie uit te breiden. Tenslotte had een aantal regionale kranten in Limburg en Brabant kritiek op het feit dat de minister het gemiddelde gezin van vier personen gekozen had als uitgangspunt van zijn berekeningen. In het katholieke zuiden waren de gezinnen veel groter. Men verwachtte dat de KVP in actie zou komen om de zaak recht te trekken.²¹

Mansholts maatregelen werden op 8 en 12 februari in de Kamer zeer uitvoerig besproken. De minister onderbrak hiervoor zijn vakantie. Van de Wetering maakte van de gelegenheid gebruik om alle stukken die gewisseld waren in verband met zijn tien maanden eerder geschorste interpellatie opnieuw in het geding te brengen. De KVP'er B.A.A. Engelbertink had kritiek op Mansholts rekensom dat een gemiddeld gezin van vier personen er vrijwel niet op achteruit zou gaan. De economisch zwakkeren en de grote gezinnen betaalden juist het gelag voor beter gesitueerden die luxe wittebrood met margarine aten. De KVP wilde daarom extra kinderbijslag. Daarnaast moesten er maatregelen genomen worden ten behoeve van de veehouderij en het gemengd bedrijf. De minister kon bijvoorbeeld een heffing op binnenlands graan leggen waarmee tegelijkertijd de voederprijzen verlaagd zouden kunnen worden.

Schilthuis (voormalig graanhandelaar en woordvoerder middenstandszaaken voor de PvdA) bracht de positie van de bakkers ter sprake. De verbetering van december 1951 was eigenlijk te gering geweest. Hij drong aan op een nieuw onderzoek naar de inkomenspositie van de bakker. Een commissie zou belast moeten worden met het ontwerpen van een plan voor de sanering van kleine, onrendabele bakkerijen. De weigering van patroons om de arbeidsvoorwaarden van bakkersgezellen te verbeteren omdat de regering de broodprijzen te laag zou vaststellen, werd door Schilthuis scherp veroordeeld. Van de Wetering spuwde hierna zijn gal over de regeringsmaatregelen. Het garanderen van bakkersinkomens op basis van allerlei cijfermateriaal was eigenlijk zinloos, want dat kon alleen maar 'in een gesocialiseerde,

verambtelijke, concurrentievrije energieloze maatschappij: de rust van het kerkhof'. De positie van de bakker werd door het CH-kamerlid getypeerd met een variatie op Marlène Dietrich: 'Ich bin vom Kopf bis Fusz auf Ordnung eingestellt, denn das ist meine Welt und sonst gar nichts.' Hij verzette zich fel tegen de door Schilthuis voorgestelde saneringscommissie. Dit deed hem te veel denken aan het PvdA-program, 'waarin de middenstand ondergeschikt wordt gemaakt aan en daarmee gepast binnen het orderingsraam met het doel de democratisch-socialistische maatschappij te bevorderen'. Van de Wetering diende tot slot een motie in (gesteund door vier CH-collega's en een VVD'er) waarin hij de regering vroeg de totstandkoming te bevorderen van 'een broodprijs gebaseerd op de kostprijs, plus redelijke ondernemingswinst, gepaard met een verschillenrekening'.

De middenstandsvertegenwoordigers E.P. Verkerk (ARP) en J.G.H. Cornelissen (VVD) namen het ook op voor de bakkers. Beiden maakten bezwaar tegen de opgelegde verplichting volksbrood te produceren. Zij stelden zich met C.M. van Dis (SGP) achter de motie-Van de Wetering. Cornelissen vermoedde dat Mansholt de bakkers wel te hulp wilde schieten, maar te veel tegenwerking kreeg van collega-ministers. J. Haken van de CPN wees nog op gestegen prijzen voor koffie en treinkaartje, en eiste volledige compensatie in de vorm van hogere lonen en uitkeringen. Als de motie-Van de Wetering tot hogere broodsubsidies zou leiden, dan was de CPN bereid deze te steunen. 'Wanneer vandaag de dag duizenden middenstanders in vrees leven voor de klopp op de deur van de afgezant van minister Liefstinck, de deurwaarder, dan is dat een direct gevolg van de Regering', aldus Haken. VVD-landbouwspecialist F. den Hartog vond de maatregelen aanvaardbaar, ofschoon ze nogal abrupt genomen waren. Hij drong enkel aan op verhoging van de garantieprijs voor varkensvlees. De KVP'er F.J.H. Bachg pleitte voor het loslaten van de compensatiegedachte. Hij schaarde zich achter de eis van de bakkersbonden dat de marge op het regeringsbrood met één cent verruimd moest worden. Tegen een lichte prijsstijging van volkswit had hij geen bezwaar, mits de grote gezinnen compensatie ontvingen. De antirevolutionaire boerenleider A.W. Biewenga had geen hoge pet op van de compensatie die varkensfokkers en pluimveehouders in het vooruitzicht werd gesteld.

PvdA-kamerlid en vakbondsbestuurder J.G. Suurhoff bekeek het probleem vanuit een heel andere invalshoek, namelijk vanuit de positie van de consument. Hij had liever gezien dat de prijs van luxebrood ook iets gestegen was. Waarom was de compensatie van margarine en vetten zo krap: 'Was het nu zo bezwaarlijk geweest om deze keer eens wat overwicht te geven?' Suurhoff wilde weten wat er op iets langere termijn zou gebeuren met de prijzen van vlees, melk en eieren. Hij verkoos een stabiel kostenpeil boven loonsverhogingen, maar dan moesten de compenserende maatregelen voor incidentele prijsstijgingen voldoende zijn. Dit was nu niet het geval. De regering moest méér bieden, wilde zij 'repercussies op het loonvlak' voorkomen. Het leek er ook op of de bakkers de sociale verlangens van hun werk-

nemers gebruikten als stormram tegen de minister. Was het niet mogelijk om verbeteringen in arbeidsvoorwaarden algemeen verbindend te verklaren, afgezien van de vraag of bakkers en minister overeenstemming bereikten over de broodprijs?²²

In eerste termijn was dus gebleken dat de maatregelen drie bevolkingsgroepen in de gordijnen joeg: bakkers, veehouders en consumenten. Elk van deze drie kon rekenen op een aantal kamerleden verspreid over verschillende partijen, die voor hun belangen opkwam. Belangrijk was dat de minister geen gesloten front tegenover zich vond, daar de belangen niet parallel liepen en soms zelfs tegengesteld aan elkaar waren. Op 11 februari, één dag voor zijn repliek, stelde Mansholt de ministerraad op de hoogte van hetgeen hij van plan was. Hij deelde mee dat de hele Kamer op het standpunt stond dat men bakkers niet kon verplichten brood te maken waarop zij geen winst behaalden. Maar volgens Mansholt kwam alleen in de grote steden het regeringsbrood op grond van calculaties ongeveer een kwart cent tekort. Verhoging van de broodprijs met één cent (de wens van Van de Wetering c.s. en de bakkers) was niet nodig. PvdA en KVP keerden zich tegen de 'actie Van de Wetering', maar wilden wel dat er maatregelen genomen werden. De minister stelde daarom voor de verplichting om volksbrood te leveren op te heffen: de bakkers konden zich in verband met de concurrentie toch niet veroorloven geen volksbrood te leveren! Hij wilde bovendien niet tegemoet komen aan de bakkers omdat dit vakbonden misschien op het idee bracht dat deze vorm van actievoeren succes kon hebben. De KVP-ministers Albrechts en Van den Brink neigden meer in de richting van een prijsverhoging, maar vonden in Drees een verklaard tegenstander. De minister-president wees erop 'dat de Kamer tot mei (met het oog op de Tweede-Kamerverkiezingen in juni) herhaaldelijk de neiging zal hebben moties aan te nemen om bepaalde groepen tegemoet te komen. Als de Regering zich niet hiertegen verzet, zal zij het beleid niet meer in handen kunnen houden.' Als volksbrood duurder werd, moest de regering maar een maximumprijs voor luxe witbrood instellen, beneden de vrije prijs die op dat moment berekend werd. Hoge winsten zouden hierdoor aan banden worden gelegd. De productie van luxe brood zou geremd worden. Op aandringen van KVP-minister F.G.C.J.M. Teulings stemde de ministerraad ermee in, dat de compensatie van de grote gezinnen bij het korte tijd later te behandelen SER-advies over de kinderbijslag in beschouwing zou worden genomen. De broodkwestie werd verder aan Mansholt overgelaten.²³

De minister stak op 12 februari een uitvoerig verhaal af in de Kamer, onderbouwd met statistisch materiaal dat hij als noten in de *Handelingen* liet opnemen. Hij veroordeelde de agitatie van enkele bakkersorganisaties die 'de sfeer van behoorlijk overleg vertroebelden'. Van een noodtoestand bij de bakkers was geen sprake. Er waren te veel kleine, niet-economisch werkende bedrijven. De minister wilde in goed overleg tot sanering van de bedrijfstak komen. Bakkerijen dienden hun boekhouding te uniformeren en de arbeids-

voorwaarden voor het personeel te verbeteren. Mansholt beloofde dit laatste door te berekenen in de broodprijzen. Hij was bereid de verplichting tot levering van volksbrood af te schaffen. Maar, als dit ertoe zou leiden dat de voorziening in het gedrang kwam, zou de regering ertoe overgaan een maximumprijs voor luxe witbrood in te stellen. De minister ontraadde de motie-Van de Wetering omdat hij een verschillenrekening technisch onuitvoerbaar achtte. Hij had geen bezwaar tegen een broodprijs gebaseerd op de kostprijs plus een redelijke ondernemerswinst. Mansholt antwoordde Suurhoff dat melk, vlees en eieren ongeveer in prijs gelijk zouden blijven. Het waren vooral de boeren die de last van het duurdere veevoer moesten dragen. Dit was mogelijk vanwege de gunstige exportmogelijkheden en bovendien resteerde er nog altijd een veevoersubsidie van f 60 miljoen. Ruimere compensaties voor de consument alsmede een prijsverhoging van luxe brood wees de minister af. Het eerste zou tot subsidiëring leiden en het tweede had tot gevolg dat allerlei bevolkingsgroepen die er een gewoonte van hadden gemaakt op zondag luxe witbrood te eten dat niet meer konden betalen. Het politiek uiterst gevoelige vraagstuk van de extra compensatie voor de grote gezinnen liet Mansholt liggen voor staatssecretaris van Sociale Zaken A.A. van Rhijn. Deze toonde aan dat de kosten van levensonderhoud de laatste maanden licht gedaald waren en dat de regering mede daarom niet van plan was extra maatregelen te nemen. In elk geval moest eerst maar eens worden gewacht op het SER-rapport over meer progressie in de kinderbijslag.²⁴

De tweede termijn leverde weinig nieuwe gezichtspunten op. Schilthuis was content met het antwoord van de minister. Hij begreep niet waarom Van de Wetering zich uitsprak voor een maatregel met een zo sterk ordenend karakter als een verschillenrekening. Van de Wetering diende vervolgens een aangescherpte motie in waarin de regering werd uitgenodigd een zekere maximumprijs voor volksbrood gebaseerd op de kostprijs en vermeerderd met een redelijk winstpercentage *vast te stellen* (i.p.v. 'te bevorderen dat een bepaalde prijs tot stand komt'). De opheffing van de leveringsplicht was volgens hem niet voldoende: de bakker werd juridisch vrijgesteld, maar bleef economisch gebonden. Verkerk had in tweede termijn 'geen behoefte de handelingen te versieren met photo's, aan de werkelijkheid ontleend want ik geloof, dat, als het er op aankomt, de Minister, hoewel hij zegt, niet zo heel veel aan cijfers te hechten, toch in een nauwere relatie staat tot dr. Cijfer uit "De kleine Johannes" dan ik'. De motie-Van de Wetering zou volgens Bachg voor de KVP aantrekkelijk worden wanneer daarin een formule werd opgenomen die de compensatiegedachte afwees. Verder zou de bakkerij, na vier jaren soebatten, voorlopig bespaard moeten worden van nieuwe onderzoeken en commissies. Suurhoff veroordeelde de methode van de oppositie om de cijfers van de minister met individuele gevallen te lijf te gaan: 'Als de statistiek ons leert dat bij drankmisbruik de mensen gemiddeld een lagere leeftijd halen dan zonder drankmisbruik, is het toch niet zo moei-

lijk om ergens een oude grootvader vandaan te toveren, die zich zijn leven lang aan alcohol is te buiten gegaan, maar niettemin 96 jaar is geworden.²⁵

Mansholt verduidelijkte dat hij niet afwijzend stond tegenover de motie-Van de Wetering, met uitzondering van de passage over de verschillenrekening (om fluctuaties in de prijzen van grondstoffen op te vangen), maar daarover wilde hij nog met het bedrijfsleven van gedachten wisselen. De minister maakte een belangrijke kanttekening: wanneer de motie aangenomen werd en er een maximumprijs voor volkswit werd vastgesteld zonder dat rekening werd gehouden met de winst op luxe brood, dan kon de minister de prijs van dat brood niet ongemoeid laten. Hij betwijfelde ten zeerste of de bakkers deze consequentie van de motie zouden accepteren. Van de Wetering schrapte te elfder ure in zijn motie de verwijzing naar een verschillenrekening en nam de suggestie van Bachg over. De motie werd daarop zonder hoofdelijke stemming aangenomen. Met de verkiezingen in zicht liet de CPN 'tegen' aantekenen.²⁶

Brood plaatselijk 1 cent duurder

karikatuur Boost in: *Dag in dag uit*. Een prisma van tien jaren actualiteit bijeengelezen uit *De Volkskrant* (Utrecht en Antwerpen 1955) p. 70

Hoofdstuk V

Zo waren de bakkers ondanks brede steun vanuit de Kamer in feite geen stap verder gekomen in hun strijd om gegarandeerde winst op volkswit. Afschaffen van de leveringsplicht was namelijk een lege dop, zolang koning klant om regeringsbrood vroeg. Mansholts toezegging dat een verbetering van arbeidsvoorwaarden doorberekend zou worden in de broodprijs, bracht de sociale partners aan de overlegtafel, maar op 18 maart 1952 liep de Nederlandse Bakkersbond uit het overleg weg. Deze belangrijkste werkgeversorganisatie eiste dat de regering de motie-Van de Wetering uitvoerde c.q. een hogere winstmarge op volksbrood garandeerde, vóórdat er verder gesproken zou worden. Mansholt wilde de omgekeerde weg bewandelen, maar de bakkers bleven dwarsliggen en dreigden zelfs met stakingen na Pasen. Kort daarop besloot de minister dat in twaalf gemeenten de broodprijs met één cent mocht toenemen, terwijl de subsidie op volksbloem verruimd zou worden. Waarschijnlijk was dit het wisselgeld voor nieuwe arbeidsvoorwaarden (loonsverhoging en een verplichte vakantietoeslag, die op 16 mei door de minister algemeen verbindend werden verklaard). Dit alles bleek geen ei van Columbus. Op 9 juni besprak de ministerraad alweer een nieuwe nota van Mansholt waarin minder scherpe calculatierichtlijnen werden voorgesteld. Als gevolg van die richtlijnen zou de bloemprijs stijgen en de broodprijsverhoging die daarvan het gevolg was gecompenseerd worden door een prijsverlaging voor margarine. Ondanks bezwaren van Liefstinck en Drees besloot de ministerraad met meerderheid van stemmen akkoord te gaan met Mansholts voorstellen.²⁷

Zo bleef dr. Cijfer het beleid nog lange tijd dicteren. Het laatste overblijfsel van die 'dictatuur' sneuvelde op 1 juli 1993. Op die dag werd namelijk de minimumbroodprijs (f 1,77) afgeschaft. Toen de Bakkerijstichting op 13 augustus 1994 adviseerde de broodprijs met zes cent te verhogen, reageerden vakverenigingen, consumentenbond en politieke partijen nauwelijks. Een aantal supermarkten liet weten de oude prijs te handhaven.²⁸ Sinds 1951 is brood dus sterk gedaald op de politieke agenda in Nederland.

De beloning van de grondbezitters

Nederland is klein en dichtbevolkt. Het geringe grondaanbod leidde van oudsher tot hoge prijzen. De geboortencijfers op de arme zandgronden in het zuiden zetten de prijzen daar nog eens extra onder druk. Een hoge grond- en pachtprijs is geen probleem in een periode van voorspoed, maar een daarop volgende misoogst of economische crisis zal menig boerengeslacht te gronde richten. Pacht- en grondprijzen zijn namelijk weinig flexibel. Toen in 1932 de prijzen van akkerbouwproducten kelderden, terwijl de grond- en pachtprijzen gelijkbleven²⁹, dreigde zich op het platteland een ramp te voltrekken. De regering-Colijn werd gedwongen tot steunaankopen van agrarische producten, maar een groot deel van de steun kwam via de pacht uiteindelijk terecht

in de zakken van grondeigenaren. De overheid besloot hier in te grijpen ten behoeve van de pachters. Pachtovereenkomsten mochten voortaan 'het algemeen belang van de landbouw' niet schaden en moesten de pachter in de gelegenheid stellen een redelijke winst te behalen. Onafhankelijke Grondkamers zouden deze criteria toetsen. Betrokkenen konden alleen in beroep gaan wanneer er 15% verschil was tussen de door de Grondkamers bepaalde prijs en de prijs die de partijen overeen waren gekomen. In de praktijk voerden de Grondkamers een voorzichtig beleid en werden de pachtprizen gefixeerd op het niveau dat omstreeks 1939 gold.³⁰

De aankoop van steeds meer landbouwgrond door speculanten en vleesverwerkende industrieën wekte in de jaren dertig ook achterdocht bij boeren met een eigen bedrijf die vreesden op korte termijn van grootgrondbezitters afhankelijke pachters te zullen worden. 'Boerenland in boerenhand' werd een gevleugelde uitspraak. Een door de Gelderse Maatschappij van Landbouw ingestelde commissie onder voorzitterschap van prof. G. Minderhoud kwam in 1939 met de aanbeveling dat de grondprijzen in het algemeen bevroren moesten worden en dat de verkoop van grond aan buitenlanders aan banden moest worden gelegd. Daar kwam de Nederlandse regering niet meer aan toe, maar de Duitse bezetter wél. In november 1940 werd het Besluit houdende regelingen met betrekking tot het vervreemden van landbouwgronden uitgevaardigd. Het besluit beoogde speculatie met en versnippering van cultuurgrond tegen te gaan en zoveel mogelijk boerenland in boerenhand te brengen. De grondprijs werd gefixeerd op het niveau van 1939 en er werd getoetst of het land daadwerkelijk in handen van boeren bleef. Na de bevrijding werd enkel de prijsbeheersing uit het besluit overgenomen in een nieuw Vervreemdingsbesluit onroerende zaken. De prijs van landbouwgronden mocht voortaan niet uitstijgen boven het peil van 9 mei 1940. Tot 1 april 1950 werd de controle daarop uitgeoefend door de Prijzenbureaus Onroerende Zaken. Na die datum waren deze bureaus gebonden aan de taxaties van de meer deskundige Grondkamers.³¹

Naarmate de jaren vijftig vorderden werd de grondpolitiek een netelig punt. De bestaande regels voldeden niet. Het was onredelijk en eigenlijk onmogelijk om voor pacht- en grondprijzen vast te houden aan het niveau van mei 1940, terwijl alle andere prijzen en ook de lonen sterk gestegen waren. Eigenaren klaagden over gestegen onderhoudskosten en waterschapslasten, waardoor zij niet langer in staat waren grond en gebouwen te onderhouden. Men meende dat de bescherming van de pachters te ver was doorgedreven. Verder was het een publiek geheim dat de vaste prijs ontdoken werd. Zo vond vaak koppelverkoop plaats, waarbij bijvoorbeeld een abnormaal hoge prijs voor het gewas op het land of voor de bedrijfsinventaris werd opgeteld bij de verkoopprijs van de grond.

Eigenaren en verpachters waren uiteraard voorstanders van prijsverhoging. In het parlement vonden zij hun advocaten vooral in de VVD en de ARP. In de landbouwwereld bleef het krachtsverschil tussen eigenaars en

'bezitlozen' gering. Regering, industriëlen, vakbonden en consumenten keerden zich tegen een verhoging van grond- en pacht prijzen. Zij waren op de hand van de pachters. De pacht vormde namelijk een belangrijke kostenfactor bij de berekening van de garantie prijzen voor landbouwproducten. Hogere pachten leidden tot prijsstijgingen, looneisen, verslechtering van de concurrentiepositie, minder export. Pacht prijsbeheersing bleef een belangrijk element van de geleide loon- en prijs politiek. Mansholt wilde alleen tot vrijere prijsvorming overgaan, wanneer tegelijkertijd maatregelen aanvaard werden die zouden bijdragen tot de sanering van het grondgebruik.

De kwestie keerde steeds terug op de agenda omdat de bestaande regels over de pachten en de grondverkoop na twee jaar hun geldigheid verloren en telkens verlengd moesten worden. Om daaraan een eind te maken werd een nieuwe Pachtwet voorbereid en had Mansholt al op 6 juli 1948 een wetsontwerp Regeling aangaande enkele rechtshandelingen met betrekking tot landbouwgronden ingediend. Kritiek uit landbouwkringen en een zeer negatief oordeel van de Tweede Kamer brachten de regering ertoe in 1951 een gewijzigd wetsontwerp Vervreemding landbouwgronden voor te stellen dat uiteindelijk pas in 1953 het *Staatsblad* zou halen.³² In de landbouw wereld werd in deze periode veel gediscussieerd over deze materie. Er verschenen studies over een nieuwe Pachtwet en een bodem-egalisatiefonds.³³ In oktober 1950 passeerde ook een nieuwe Huurwet de Eerste Kamer. Hiermee kwam een eind aan de op het niveau van 9 mei 1940 bevroren huren. De prijsbeheersing van niet-agrarisch onroerend goed bleef bestaan, aangepast aan een hoger prijsniveau.³⁴ Twee maanden later hield de al genoemde landbouwdeskundige Minderhoud een opzienbarend pleidooi vóór pacht prijsverhoging. Dit zou de activiteit van de pachters prikkelen en 'de eigenaren de lust en de mogelijkheid geven hun hoeven beter te onderhouden'. Lage pachten waren er volgens hem ook de oorzaak van dat de Nederlandse boerenstand kunstmatig te oud bleef. Eigen boeren die de leeftijd bereikt hadden om te gaan rentenieren waren daartoe niet bereid omdat zij hun bedrijf niet tegen een behoorlijke prijs konden verpachten.³⁵ Kortom: allerwegen werden opinies gevormd omstreeks 1950-1951.

Na de redevoering van Minderhoud barstte de discussie in alle hevigheid los. In landbouwkringen was een ieder het ermee eens dat de pacht prijzen omhoog moesten, maar volgens de pachters moest dit dan wel worden doorberekend in de prijzen van landbouwproducten. Droesen verklaarde eind 1950 in de Tweede Kamer dat een pachtverhoging noodzakelijk was om op den duur de boerderijen in stand te houden. Mansholt ging hiermee akkoord, maar vond ongeremde prijsstijgingen niet verstandig. Hij had een Commissie Pachtnormen ingesteld die richtlijnen zou opstellen die de Grondkamers konden gebruiken bij de beoordeling van pachtovereenkomsten. Een half jaar later erkende de minister dat de pacht prijzen van grond met gebouwen te laag waren en gaf hij de Grondkamers opdracht hiervoor

toeslagen te berekenen. Mansholt had de SER gevraagd advies uit te brengen over een eventuele wijziging van het pacht- en grondprijspeil.³⁶

Bij de behandeling van de landbouwbegroting door de Eerste Kamer in juni 1951 werd uitvoerig gesproken over de pachtprijzen.³⁷ H.D. Louwes (VVD) nam het voortouw. Het rendement van grondbezit was nauwelijks een kwart procent, terwijl het volgens hem ongeveer gelijk moest zijn aan dat van het bezit van staatsobligaties: omstreeks 4%. Daartoe diende de overheid haar garantieprijzen te verhogen en de pachtprijzen op te trekken. G. Kolff (CHU) zag meer in de zienswijze van Minderhoud dat de pachter zich extra inspande als de pachtprijzen hoog waren. Hij vond marktwerking effectiever dan overheidsingrijpen. W. Rip (ARP) had uitgerekend dat de grondbezitters door de veel te lage grond- en pachtprijzen elk jaar zo'n f 50 à f 70 miljoen misliepen, een bedrag dat eigenlijk als 'subsidie' op het levensmiddelenpakket de consumenten ten goede kwam. Die profiteerden immers van kunstmatig lage voedselprijzen. Daar moest maar eens een eind aan worden gemaakt. De KVP'er H.J. Kuiper, die twintig jaar bestuurder van een landarbeidersbond geweest was, liet een heel ander geluid horen. De theorie van Minderhoud en Kolff deed hem denken aan jaren-dertig-toestanden. Voor hem was het onverteerbaar dat het niet-agrarische deel van Nederland zou moeten bloeden voor hogere pachten. De socialist J.L. Hoogland sloot zich aan bij Kuiper. Hij herinnerde aan de boerentragedies uit de tijd dat er geen regels waren voor de pacht en vervreemding van landbouwgrond. Alles volledig loslaten was onverstandig, aldus Hoogland.

De minister liep vervolgens over van begrip voor het boerenstandpunt, althans in zijn redevoering. Hij erkende dat de pacht als het ware de sluitpost vormde van de geleide inkomenspolitiek voor boeren en arbeiders. De verpachter hield aan 'zuivere grondrente' zeer weinig over. Dit was een sociaal probleem. Doorgaans werd de verpachter gezien als een kapitalist, terwijl het toch ging om hardwerkende boeren die voor zichzelf een oudedagsvoorziening hadden opgebouwd.

Maar hoe begripvol Mansholt ook was, hij ging niet tot actie over. Daarom werd de druk verder opgevoerd bij de behandeling van de landbouwbegroting door de Tweede Kamer in december 1951. Biewenga beschuldigde de minister ervan dat zijn beleid tot gevolg had dat grond en gebouwen verwaarloosd werden. 'De minister heeft enkele maanden geleden op het agrarisch congres van de PvdA in Zwolle gesproken over de rode draad, die door zijn beleid heen loopt, en daarbij gedoeld op het goedkoop houden der producten en het voor een lage prijs beschikbaar stellen dezer producten voor de consumenten. In het in zake de grond- en pachtpolitiek gevoerde beleid wordt deze rode draad naar mijn mening wel zeer hinderlijk zichtbaar en bederft deze daardoor het patroon', aldus de belangrijkste woordvoerder van de oppositie. Den Hartog sloot zich in minder felle bewoordingen bij hem aan. Het duurde allemaal wel erg lang: eerst de Commissie Pachtnormen en dan weer het SER-advies. De Grondkamers moesten er maar toe

Hoofdstuk V

overgaan om op korte termijn de pachtnormen aanzienlijk te verhogen. Hij drong verder aan op de opname van een aantal incidentele wijzigingen in het Pachtbesluit, dat op 1 april 1952 afliep, want met de nieuwe Pachtwet zou het zo'n vaart niet lopen. Droesen hield de minister alleen rechtstreeks verantwoordelijk voor het trage tempo waarin wetsontwerpen op het gebied van het bodemgebruik werden afgewerkt. Vondeling tenslotte zag volstrekt niet in dat een verhoging van het pachtprijsniveau over de hele linie noodzakelijk was: de pachten waren volgens zijn eigen berekeningen sinds 1940 met 30% gestegen, het onderhoudswerk werd vaak op de pachter afgewenteld en er bestond gevaar dat hetzelfde zou gebeuren met te verwachten loonkostenstijgingen. De minister antwoordde vaag. Het vraagstuk was buitengewoon moeilijk; het SER-advies moest eerst maar eens worden afgewacht. Hij ontried ten zeerste incidentele wijzigingen van het Pachtbesluit. Het was beter te wachten op de nieuwe Pachtwet.³⁸ Kort daarop bleek dat een kamermeerderheid het daarmee niet eens was.

De interpellatie-Droesen

In de eerste week van maart 1952 interpelleerde de Tweede Kamer Mansholt tweemaal over diens grondpolitiek. Van belang was dat beide interpellaties plaatsvonden in het zicht van de verkiezingen in juni dat jaar: voor politieke partijen dus een goede gelegenheid zich te profileren. De eerste begon op 5 maart en verliep opmerkelijk.³⁹ W.J. Droesen (KVP) interpelleerde omdat hij wilde weten waarom minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting J. in 't Veld zich bemoeide met de bepaling van de schadeloosstelling bij onteigening.⁴⁰ In eerste termijn werd al duidelijk dat het de KVP'er om iets anders te doen was. Hij had vier jaar tevergeefs gewacht op een betere regeling van de prijsbeheersing voor landbouwgrond en het einde leek nog niet in zicht. 'In al die jaren, waarin we, na bezetting en na-oorlogse jaren, in een meer normale tijd zijn aangeland, is er zoveel veranderd, dat de wetgeving inzake prijsbeheersing onroerende zaken in strijd is gekomen met de werkelijkheid. Niemand zal kunnen tegenspreken, dat er in de innerlijke waarde van gronden in 10 tot 12 jaren tijds en wel in een tijd van "Umwertung aller Werte" niet veel is veranderd.' Intussen waren de pachtprizen en de opbrengstwaarde van landbouwgrond aanzienlijk gestegen. Op 22 januari 1952 had de minister richtlijnen voor de Grondkamers uitgevaardigd (hierover meer in de volgende paragraaf), waaruit bleek dat de pachtprizen sedert 1940 in feite met 10 tot 20% gestegen waren. Voor de beste gronden was dit volgens Droesen wel 50%. Kortom, het was de hoogste tijd om de bepaling 'dat de hoogst toelaatbare tegenprestatie bij eigendomsoverdracht van ongebouwde eigendommen is de daarvoor op 9 mei 1940 gebruikelijke en redelijke' te schrappen. De regering werd uitgenodigd 'daartoe onverwijld de nodige stappen te doen'.

Mansholt wees erop dat er sinds juli 1948 een wetsontwerp Rechtshandelingen landbouwgronden lag, waarin de mogelijkheid was opgenomen om te komen tot beheerste prijsaanpassing. Het tijdig aanvaarden van dit ontwerp had de Kamer helemaal in eigen hand. De minister verzweeg dat het ontwerp ook andere elementen bevatte die nogal omstreden waren in landbouwkringen. Droesen verweet Mansholt vervolgens dat hij pas tweeëneenhalf jaar na het verslag met een MvA op de proppen was gekomen. De minister had het onderdeel prijsbeheersing er maar uit moeten lichten. Dat kon dan op korte termijn geregeld worden. Hij zette deze wens kracht bij met een motie die mede ondertekend was door kamerleden van ARP, CHU en VVD. Chr. van den Heuvel (ARP) wees er nog op dat in het omstreden ontwerp 'een menigte andere vraagstukken' geregeld werd die niets van doen had met prijsbeheersing. Ook hij verlangde een incidentele regeling. De ARP steunde Droesen dus, de PvdA deed dat niet. Vondeling vond het niet juist deze kwestie aan de orde te stellen, zolang een ontwerp aanhangig was waarin dezelfde materie geregeld werd. Hij wees erop dat in het KVP-program de zinsnede 'een grondpolitiek worde gevoerd, die de grond- en pacht-prijzen stabiliseert' was opgenomen en hij begreep het standpunt van Droesen niet. De kwestie was verder niet goed voorbereid. De Stichting voor de Landbouw had zich kort daarvoor weliswaar uitgesproken vóór de opheffing van de prijsbeheersing, maar dit besluit was genomen met de kleinst mogelijke meerderheid, waarna er volgens Vondeling onrust was ontstaan, die tot hernieuwd overleg zou leiden. Mansholt antwoordde dat een snelle behandeling van het ontwerp de motie-Droesen volstrekt overbodig maakte. Hij maakte er ernstig bezwaar tegen dat het ontwerp op de lange baan geschoven zou worden in ruil voor een noodwet die enkel de prijsbeheersing regelde. Volgens de minister zou dit nog meer tijd vergen: 'Ik moet de Kamer dan ook zeer ernstig ontraden deze motie aan te nemen.'

Vondeling protesteerde in tweede termijn fel tegen de wending die de interpellatie nam: 'Ik moet zeggen dat ik over deze ontwikkeling min of meer paf sta.' Maar de PvdA stond alleen. Mansholt wilde hierna van Droesen weten of de Kamer ooit nog een besluit zou nemen over het belangrijke artikel 9 van het wetsontwerp Vervreemding landbouwgronden. Waarschijnlijk was dit de aap die in de mouw zat. Volgens dit artikel moest de Grondkamer bij verkoop van grond ook onderzoeken of dit zou leiden tot ondoelmatige verkaveling of verkleining. Het gevolg van de aanvaarding van de motie was dat saneringsmaatregelen losgekoppeld werden van nieuwe (hogere) pacht-normen. Droesen liet toen doorschemeren dat hij geen haast zou maken met artikel 9. De KVP'er had de interpellatie dus aangegrepen om één element uit het wetsontwerp Rechtshandelingen landbouwgronden te lichten, zonder het andere element dat hem niet aanstond, de saneringen, er bij te betrekken. Tot slot diende Vondeling een motie in met het voorstel te schorsen, opdat op korte termijn opnieuw gesproken kon worden 'in een rustige sfeer en niet in de vrij emotionele sfeer, die hier vanmiddag om het spreekgestoelte

Hoofdstuk V

heerst'. De motie kreeg alleen de stemmen van PvdA en CPN. Droesens motie werd aangenomen met 45 tegen 25 stemmen, ondanks obstructiepogingen van PvdA-fractievoorzitter J. Burger. Mansholt en zijn partij hadden op papier een gevoelige nederlaag geleden, maar de vraag restte of de motie-Droesen zou worden uitgevoerd en vooral wanneer!

De interpellatie-Van den Heuvel

De tweede interpellatie startte op 7 maart. Ze was aangevraagd door het AR-kamerlid Van den Heuvel naar aanleiding van de publicatie van nieuwe richtlijnen voor de Grondkamers. In 1946 was de Grondkamers opgedragen per streek normen vast te stellen ter bepaling van het pachtprijspeil. Hierdoor kwam er per ambtsgebied meer systeem in de prijsvorming. De Commissie Pachtnormen kwam in 1951 met een rapport waarin deze (voornamelijk provinciale) cijfers waren verzameld en waren omgevormd tot een stelsel van landelijke normen. Alleen kleine verschillen waren rechtgetrokken.⁴¹ Het rapport vormde de basis van de door Mansholt uitgevaardigde richtlijnen. Per landbouwgebied en per grondsoort werd een overzicht gegeven van de modale en de hoogst toelaatbare pachtprijs voor land alsmede de toeslagen voor opstallen. Formeel waren de Grondkamers niet aan deze cijfers gebonden, maar in de praktijk werden ze vrijwillig als richtsnoer aanvaard.

Wat was nu het probleem van Van den Heuvel? Hij beweerde dat de nieuwe richtlijnen onrust hadden gezaaid onder de boeren. Sommigen dachten dat ze algemeen verbindend waren. In een bepaalde zaak hadden pachters zich verweerd: 'De minister van Landbouw heeft gezegd dat de hoogst toelaatbare prijs f 170 is en hoe kan nu de Grondkamer een prijs van f 185 vaststellen?' De ARP'er had de meeste moeite met het feit dat de richtlijnen op oude getallen gebaseerd waren en te lage pachten lieten voortbestaan. Hij had liever gezien dat de Grondkamers 'leidraadloos' gebleven waren tot de komst van het SER-advies.

Minister van Justitie H. Mulderije, mede verantwoordelijk voor pachtzaken, antwoordde dat de richtlijnen méér waren dan 'blote verklaringen'. De Grondkamer mocht in bijzondere gevallen gemotiveerd afwijken van de richtlijnen. Er bestond immers in principe prijsbeheersing. Mansholt deelde mee dat de SER nog geruime tijd nodig had, maar dat met de coördinatie van de pachtnormen niet langer gewacht kon worden. Van den Heuvel was niet tevreden: 'De ter voordeur uitgewezen binding is weer ter achterdeur binnengehaald.' De regering had het Pachtbesluit volgens hem op onbevoegde wijze uitgebreid met het criterium 'hoogst toelaatbare prijs', hetgeen erop neerkwam dat de prijzen werden vastgesteld door de minister en niet door de Grondkamers. 'De Minister heeft op allerlei agrarische vergaderingen gezegd: ik heb niets te maken met het pachtbeleid en met de hoogte van de pachtprizen. De minister heeft dit ook altijd toegevoegd aan zijn Bene-

luxpartners, wanneer de Belgen zich hier beklagden over de prijzen; dan beriep hij er zich altijd op (...) dat dat geschiedde door de Grondkamers. Dat is nooit geheel juist geweest; formeel had echter de Minister volkomen gelijk, maar dat kan hij nu niet meer volhouden.'

De communist C. Borst mopperde dat het Van den Heuvel alleen maar te doen was om hogere pachten, zoals Droesen een paar dagen eerder enkel geïnteresseerd was in hogere grondprijzen. Maar aan de bevoordeling van grondbezitters ten koste van pachters werkte de CPN niet mee: 'Stalin heeft het leven der werkende boeren in de kapitalistische landen in een paar woorden uitstekend geschilderd; over het gehele land verspreid moeten zij met hun achterlijke techniek in hun eentje op hun kleine bedrijfjes zwoegen; zij zijn slaven van de particuliere eigendom en worden door de landheren, de grote boeren, de speculanten en de woekeraars straffeloos uitgebuit.' Vondeling was positief over 'het stukje geleide economie' dat in de richtlijnen tot uitdrukking kwam, maar vreesde dat het prijsniveau wel eens hoger kon worden dan wenselijk was.

Volgens Mansholt zag Van den Heuvel spoken. De leidraad was gegeven op uitdrukkelijk verzoek van een aantal Grondkamers, conform de bedoeling van het Pachtbesluit. De normen hielden rekening met een ontwikkeling naar boven en waren dus niet verouderd. En daarmee was de kous af.⁴²

Na de interpellaties kwam er reactie. 'In politicus is hier sprake van een divergentie tussen de bezittende en niet-bezittende klasse', schreef de *Leidse Courant* op 14 maart 1952. Het werd tijd dat erkend werd dat 'bezit' een der peilers van de Nederlandse economie was, die niet minder moest worden beschermd dan de belangen van hen die niet bezitten. *Het Vrije Volk* van 26 maart tapte uit een ander vaatje. Voor een gestadige ontwikkeling van de landbouw was een stabiel prijsbeleid noodzaak. Gestegen grondprijzen leidden enkel tot hogere pachten en duurder landbouwproducten. Het dagblad was verbaasd dat de KVP zich achter de actie had gesteld, aangezien juist de kleine zandboeren bij de opheffing van de prijsbeheersing in de knel zouden komen. Een week na de interpellaties reageerden ook nog enkele senatoren.⁴³ Louwes liet weten dat hij niet langer voorstander was van rigoureuze prijsbeheersing. Nederlandse grond was nu eenmaal duur. Het beleid borduurde ook te veel voort op oude waarden: '(...) men had vroeger de idee van grondbezitter-kapitalist, maar wie zijn de kapitalisten van deze tijd? Voor een deel de arbeiders met hun grote fondsen die zij langs de weg van de sociale voorzieningen hebben opgespaard.' Hij wilde komen tot een systeem waarin de grond- en pacht prijs 'redelijk meestijgt met de ontwikkeling van het algemeen prijspeil in Nederland'. Rip verklaarde: 'Het wordt tijd dat er aan de "subsidieverlening" door de eigenaren van landerijen en huizen aan andere groepen van de bevolking een einde komt.' Hoogland sprak zijn verontrusting uit over een ombuiging van het beleid in de richting van vrije prijsvorming voor landbouwgronden. De PvdA was ervan overtuigd dat bij vrije prijzen de landbouw volslagen op drift zou raken. Het algemeen belang

Hoofdstuk V

eiste dat de Grondkamer de maximumprijs vaststelde en de koper aanwees. 'Ook lijkt mij dit een van de belangrijkste middelen en mogelijkheden om verbetering te brengen in de vele te kleine bedrijven.'

Mansholt intussen bleef wachten op het SER-advies. Hij achtte het op voorhand onmogelijk om tot volledige vrijheid over te gaan. 'Wij zullen hier de boeren moeten beschermen tegen een ontwikkeling, die funeste gevolgen zou kunnen hebben, zoals wij die in het verleden meermalen hebben kunnen waarnemen.' Kortom, de boerenvertegenwoordigers onder aanvoering van Drosen en Van den Heuvel waren er niet in geslaagd het systeem van prijsbeheersing naar hun hand te zetten, vóórdat de SER zich daarover gebogen had. Zij wisten dat de raad consumentenbelangen zwaar zou laten wegen. Omdat de pacht meetelde bij de bepaling van de prijzen van landbouwproducten, was de SER natuurlijk minder snel geneigd verpachters de financiële ruimte te geven die het grootste deel van het groene front wenste. De beheersing van de pachtprizen en van de verkoopprijzen van landbouwgrond bleef voor de regering en voor de SER een instrument in dienst van het landbouwprizenbeleid. Bij de twee interpellaties van maart 1952 was fundamentele kritiek op dit beleid voor het eerst duidelijk in het parlement naar voren gebracht. De minister weerstond de kritiek, maar wist wat hem de komende jaren te wachten stond.

Integratie

In 1950 bestond bijna de helft van de Nederlandse export uit landbouwproducten. Mansholt liet zich op 18 maart 1952 ontvallen dat de Nederlandse levensstandaard met 10% zou teruglopen indien ons land zijn landbouwoverschot niet zou kwijtraken. Een vrije toegang tot de wereldmarkt was van levensbelang, maar uit politieke of economische overwegingen kon een ander land altijd plotseling zijn grens sluiten voor kaas, sla, snijbloemen etcetera. In de onzekere tijd na de Koreacrisis voelden regeringen zich vaak gedwongen beschermingsmaatregelen te nemen. Onder Drees II was het wenen van Hollandse waar dikwijls voorpaginanieuws. In de loop van 1951 kwamen de Belgen bijvoorbeeld terug op de eerder beloofde liberalisatie van de invoer van vis en garnalen. Op 16 april 1951 besloot België de invoer van snijbloemen met 80% te verminderen en op 16 juli werd de invoer van sla en tomaten zelfs verboden. In maart en augustus moest de export van groente naar West-Duitsland korte tijd gestaakt worden omdat de Duitsers geen deviezen meer hadden. In juni publiceerden de Verenigde Staten een lijst met 1700 categorieën goederen die door bevriende mogendheden niet aan het Oostblok mochten worden geleverd. Twee maanden later werd door de Amerikanen de invoer van kaas en andere zuivelproducten aanzienlijk ingekrompen. In december 1951 kondigde de nieuwe conservatieve regering van Engeland een importstop aan die volgens minister Mansholt Nederland een

strop van f 250 miljoen zou opleveren. Frankrijk regelde zijn invoer centraal door middel van quota: op 8 januari 1952 werd met dat land een handelsakkoord gesloten waarin nauwkeurig was aangegeven hoeveel tonnen kaas, boter, gecondenseerde melk en pootaardappelen Nederland het komende jaar mocht leveren. Het is de vraag of dit alles representatief was voor de richting waarin de wereldhandel zich in die tijd ontwikkelde. Misschien betrof het voornamelijk incidenten die op korte termijn, in verband met de Korea-schok, speelden en de betalingsbalanspositie van Nederland zeer negatief beïnvloedden. Mansholt concludeerde eind 1951 dat de agrarische export voldoende perspectief had, maar dat de internationale structuur waarbinnen die export plaatsvond erg labiel was.⁴⁴

Geen zin meer in de Benelux

Landbouwingegratie leek het panacee tegen protectionisme en nationalisme, ondanks de negatieve ervaringen die in deze jaren op landbouwgebied met de Benelux werden opgedaan. De goedkoop producerende, op uitvoer gerichte Nederlandse landbouw bleek niet te combineren met de kleinschalige, dure en traditionele Belgische. De Belgen hielden vast aan een protocol uit 1947 dat hun het recht gaf alle laaggeprijsde landbouwproducten die een bedreiging vormden voor hun eigen boeren te weren. Zij weigerden te harmoniseren met het actieve beleid in Nederland. Een aanpassing van het protocol stuitte in 1950 op felle tegenstand van de Belgische Boerenbond. Dit echec leidde in juni 1951 tot felle reacties in de Eerste Kamer. Kolff citeerde uit het tuinbouwperiodiek *Groenten en Fruit*: 'Wij aarzelen niet om te zeggen dat onze tuinders zo langzamerhand misselijk worden van een zgn. Economische Unie met België.' Rip wees er op dat de slechte positie op de Nederlandse handelsbalans voor een groot deel het gevolg was van het tekort op de balans met de Belgen. J. Brandenburg (CPN) riep nog: 'We moeten de Benelux doordraaien in plaats van de sla.' Mansholt antwoordde kalm dat het protocol gunstig gewerkt had: in vergelijking met de jaren vóór de Tweede Wereldoorlog was het uitvoervolume verdubbeld, Nederlandse producten waren in België en Luxemburg absoluut preferent en in Nederland waren de kolen zo goedkoop en de lonen zo laag dat het logisch was dat de Belgische boer beschermd werd. Hij verweet de Belgen wèl dat zij te weinig saneerden, stimuleerden en harmoniseerden.⁴⁵

In de zomer van 1951 leidde een heleboel heisa rondom snijbloemen en vis opnieuw tot een koele sfeer tussen de Beneluxpartners.⁴⁶ Verschillende malen liepen de discussies hierover in de ministerraad hoog op. In *De Landbode* verschenen artikelen met koppen als 'Geen eenzijdige concessies aan de Benelux-gedachte' en 'Het is nog misère met de Benelux'. In het ene artikel werd scherp stelling genomen tegen de weigering van de Belgen om het protocol uit 1947 te vervangen door een vrijhandelsovereenkomst; in het andere

Hoofdstuk V

werd verbazing uitgesproken over Mansholts onverwoestbaar optimisme. In de Tweede Kamer bleef men nog geloven in de Benelux. Kon Mansholt niet nog eens bij de Belgen erop aandringen over te gaan tot het voeren van een actieve landbouwpolitiek?

Bij de debatten over de landbouwbegroting die een paar maanden later plaatsvonden, werden nog minder woorden aan de Benelux vuilgemaakt. 'In Beneluxverband zijn we (wat betreft liberalisatie van het handelsverkeer) niet verder gekomen', stelde Den Hartog gelaten vast. Bij het hoofdstuk Visserij deelde de minister mee 'dat wij nimmer akkoord zullen gaan met een voortzetting van de belemmeringen, zoals die door administratieve maatregelen in het grensverkeer worden opgelegd'. Deze vasthoudendheid had tot gevolg dat de Belgen in februari 1952 de handel in visserijproducten vrijgaven: twee maanden te laat. Enerzijds dus gelatenheid, anderzijds een grimme toon die in maart 1952 nog feller werd toen uitkwam dat de Belgen vijfhonderd ton Deense boter hadden gekocht, in strijd met de afspraak dat Nederlandse producten preferent waren.

Conclusie: onder Drees II kwam de Benelux op landbouwgebied geen stap verder, hetgeen in feite neerkwam op achteruitgang. Mansholt zette eigenlijk al zijn geld op het plan 'Europese samenwerking op het gebied van de landbouw' dat hij op 17 oktober 1950 gelanceerd had. De zuiderburen voelden eveneens weinig aandrang de samenwerking te intensiveren. In april 1952 bleek overigens nog 69,3% van al die burens voorstander te zijn van de Benelux, 23,5% wist het niet en 7,2% was tegen. Het was misschien niet toevallig dat dit laatste cijfer dicht in de buurt lag van het percentage Belgen dat in de landbouwsector werkzaam was. KVP-senator H.J.M. Verhey was een van de weinigen in het parlement die begrip toonde voor de Belgische opstelling. Nederland had garantieprijs en hield kunstmatig zijn lonen, pachten en grondprijzen laag. 'Op deze manier kunnen wij wel trots zijn op onze goedkope productie, maar het is de grote vraag, of de landen, waarmee wij moeten samenwerken, dit op den duur zullen slikken.' De Belgen waren dat niet van plan.⁴⁷

Europa: plan en strategie

Mansholts eerste plannen voor een Europees landbouwbeleid zijn uitgebreid beschreven door W.H. Vermeulen.⁴⁸ Hij beperkte zich tot de periode 1950-1953 en concentreerde zich op de besluitvorming en strategie van Mansholts ministerie. Het eerste Europese plan-Mansholt dateert uit 1950 en beoogde de Westeuropese betalingsbalans te verbeteren (ten opzichte van de Amerikaanse) door de eigen productie van granen, oliën en vetten te verhogen. De Nederlandse export stond vóór, maar dat stond er natuurlijk met niet zoveel woorden in. Efficiënte allocatie, rationalisatie, specialisering en vrije handel op één Europese markt zouden op den duur moeten leiden tot een

ideale situatie. Op korte termijn was dit nog niet mogelijk en er moest worden gestreefd naar grotere vrijmaking van het handelsverkeer in landbouwproducten en stabilisatie van het prijsniveau. Mansholt stelde voor om een *European Board for Agriculture and Food* op te richten die op deze terreinen beslissingen nam. De *Board* moest bestaan uit een beperkt aantal leden die door de deelnemende regeringen waren aangewezen, kreeg de beschikking over een Europees Landbouwfonds en was verantwoording verschuldigd aan een Raad van Ministers. Kardinaal was punt 27 van het plan. Dit luidde: 'De Raad van Ministers neemt zijn beslissingen met een gekwalificeerde meerderheid. Dit houdt in dat de afzonderlijke landen een deel van hun soevereiniteit prijsgeven; deze stap is noodzakelijk voor de ontwikkeling van een economische eenwording van Europa.'⁴⁹

Vanaf 1950 heeft Mansholt omzichtig met zijn plan gemanoeuvreerd. Hij streefde naar een integratie die bij voorkeur alle landbouwproducten omvatte, met een zo groot mogelijke soevereiniteitsoverdracht. Voor Nederland was het uiterst belangrijk dat Engeland en Denemarken meededen, respectievelijk de grootste afnemer en de belangrijkste concurrent. Dat had nogal wat strategische en diplomatieke voeten in de aarde. Vermeulen stelde vast: 'De (...) schermutselingen van Mansholt met Stikker en met zijn buitenlandse collega's over het omzeilen van de Raad van Europa en de OEES moeten niet beschouwd worden als halsstarrigheid over een bijkomstigheid, maar als een afmattende strijd om een goede uitgangspositie te krijgen voor de serieuze onderhandelingen die later zouden moeten worden gevoerd, als het werkelijk tot zaken doen zou komen.'⁵⁰ Mansholt voelde niets voor een vrijblijvende discussie in OEES-verband, waar verdergaande liberalisatie op dat moment stagneerde. Hij vreesde dat zijn plan er onder tafel zou raken en speelde de bal bij voorkeur via het 'bureau-Monnet', de organisatie van de intellectuele vader van de kolen- en staalgemeenschap. Intergouvernementele samenwerking ging niet ver genoeg en federalisme was niet realistisch, maar een delegatie van soevereine rechten in bepaalde bedrijfstakken aan een supranationaal bestuur leek het ei van Columbus. Op een vóórvergadering zou eerst moeten worden vastgesteld welke landen bereid waren soevereiniteit af te staan aan een 'Hoge Autoriteit'. Mansholt bepleitte wél een of andere vorm van samenwerking met de landen die dan buiten de boot vielen. In feite wilde hij Engeland niet loslaten.

De bewuste voorvergadering vond eind maart 1952 plaats in Parijs en dreef op Mansholts voortvarendheid. De Duitsers en vooral de Belgen waren bijzonder negatief. Mansholt had de Belgische landbouwminister al in november 1950 zijn plan gestuurd en deze had tot maart 1952 niet de moeite genomen om daarop te reageren. De vergadering besloot een voorbereidende commissie in te stellen die het te volgen pad zou effenen. Intussen werd getracht twijfelaars over de streep te trekken. Persberichten meldden in juni dat de Denen enthousiast raakten en dat contact tussen de Stichting voor de Landbouw en het Deutsche Bauernverband de Duitsers tot een soepeler

Hoofdstuk V

houding had gebracht. Het zou nog een aantal jaren duren voordat het ijzer heet was.⁵¹

Verlate wintersport in Parijs

karikatuur uit *De Landbode*, april 1952

Nederland, Italië en Frankrijk waagden zich manhaftig in de te Parijs gehouden landbouwconferentie op het gladde, broze ijs van de landbouw-integratie. Wie weet, komen er méér om dat spelletje mee te doen, als de grote moeders nu eens wat minder bezorgd doen.....

Hoe reageerde Nederland op het plan-Mansholt? Op 2 november 1950 werd het besproken door de Stichting voor de Landbouw en op 23 november door de vaste commissies voor de Handelspolitiek en de Landbouw.⁵² In de pers kreeg het plan brede steun: van *Socialisme en Democratie* tot *Antirevolutionaire Staatskunde* en van *Trouw* tot *Het Vrije Volk*. Enkel het liberale *Algemeen Handelsblad* oordeelde dat landbouwinTEGRATIE zo weinig kans maakte dat zelfs een poging daartoe verspilde moeite was. In de Eerste Kamer toonde Louwes zich uiterst sceptisch. Hij wees op de connecties tussen landbouworganisaties en bepaalde politieke partijen in West-Europese landen. De kleine boeren bijvoorbeeld waren volgens hem verantwoordelijk voor de politieke instabiliteit in Frankrijk. Geen enkele Franse regering kon het zich permitteren te besluiten tot een vrije handel in landbouwproducten. Louwes had grote boerenvergaderingen bijgewoond in Duitsland, Zwitserland en Frankrijk en gemerkt hoe 'massaal en ontzaglijk' de weerstand tegen Europese integratie in deze landen was. Verhey van de KVP twijfelde ook nog. Hij vreesde dat Europese integratie wel eens zou kunnen leiden tot door een Hoge Autoriteit gereguleerd protectionisme. Rip steunde Mansholts strategieën door dik en dun. Volgens Kolff was voorzichtigheid geboden. Hij had liever een half ei dan een lege dop. In de Tweede Kamer kreeg Mansholt alleen maar lovende woorden. Vondeling vergeleek de positie van de minister met die van 'een polsstokspringer, die, ondanks een flinke afzet, grote kans loopt boven de sloot te blijven hangen door de geweldige modderbrij, die onder in die sloot aanwezig is'.⁵³

Mansholt had dientengevolge weinig moeite het parlement achter zijn plan te krijgen. In de Eerste Kamer verklaarde hij dat de tegenstand van veel landbouworganisaties in Europa zo groot was dat samenwerking niet overhaast moest worden. 'Wij zullen evenals is geschied met het plan-Schuman ook iets moeten doorbreken wat tot dusver als gangbaar heeft gegolden. (...) Voor West-Europa is op het gebied van de landbouw een nieuwe conceptie nodig die er van uitgaat dat men door de noodzakelijke specialisatie kan komen tot een belangrijke verhoging van de productie, die in totaal miljarden zal besparen', aldus de minister. Na 1948 was het volgens Mansholt met de daadwerkelijke liberalisatie bergafwaarts gegaan: tarieven werden verhoogd, afspraken als vodjes papier beschouwd en contingentering van staatswege ingevoerd. Hij waarschuwde dat men achteruit holde naar de jaren dertig als niet werd overgegaan tot samenwerking. De afzonderlijke landen moesten niet langer vrijgelaten worden om zelf te bepalen wat zij importeerden. Een gemeenschappelijk gezagsorgaan diende binnen een bepaalde overgangstijd alle belemmeringen weg te nemen.⁵⁴ Mansholt liet de Tweede Kamer weten dat hij het vraagstuk van de Europese integratie als een van de belangrijkste onderdelen van zijn taak zag. 'Het welbegrepen Nederlands belang' ging hier hand in hand met het politieke en economische belang van een groeiende Europese Gemeenschap. Omstreeks 1951 was de liberalisatie op agrarisch terrein volgens hem volkomen dood. Het plan-Schuman was

Hoofdstuk V

nog een lichtpunt dat liet zien dat de geesten rijper werden voor samenwerking. 'Ieder nationaal beleid zal naar mijn mening in de wereld, waar alles samenhangt en eigenlijk wordt geïntegreerd, moeten worden voorafgegaan door een internationaal beleid. Het is vaak medelijdenwekkend te zien, hoe krampachtig men vasthoudt aan een souvereiniteit die in werkelijkheid niet meer bestaat.'⁵⁵

Het beeld van de periode-Drees II is dat Mansholt en zijn ministerie ideeën aandroegen en voor die ideeën op het internationale vlak steun trachtten te verwerven. Het parlement wachtte af en applaudisseerde. De reikwijdte van het plan kon het waarschijnlijk niet overzien, maar het beoogde doel werd kamerbreed (minus de CPN) onderschreven. In de ministerraad stuitte Mansholt niet op problemen, hoewel andere ministers konden weten dat hij zeer communautair gezind was. Bij de besprekingen over de Europese Defensiegemeenschap tekende hij bijvoorbeeld diverse malen bezwaar aan tegen de tegenstribbelende houding die Nederland aannam. 'Men komt er niet, als men niet tot een nauwe samenwerking bereid is', sprak hij tot Liefstinck, Stikker en Drees.⁵⁶ Ook in deze kring zou Mansholt nog jarenlang moeten vechten voor de integratiegedachte.

Overige punten van beleid

In de voorgaande paragrafen kwamen drie zaken ter sprake die het grootste deel van Mansholts agenda vulden: het regeringsbrood, de grond- en pacht-prijzen en Europese integratie. Maar er was nog zoveel méér. In deze paragraaf volgen korte beschrijvingen van een aantal andere kwesties die speelden onder Drees II, kwesties die geen uitgebreide behandeling verdienen maar het beeld van 'de landbouwpolitiek in de periode 15 maart 1951 - 2 september 1952' kunnen aanvullen; het algemene prijsbeleid, het ontwerp-Landbouwordeningwet, de PBO, de problemen van tuinders, vissers en kleine boeren, de met Marshallhulp gefinancierde projecten en de bezuinigingen op Landbouw. Het beeld is complex vanwege de samenhang tussen verschillende zaken.

De draconische maatregelen op sociaal-economisch gebied waarmee het kabinet van start ging vormden het kader, waarbinnen Mansholt opereren moest. Dit betekende uiterst scherpe garantieprijzen, vermindering van subsidies, koopkrachtdaling. Na de onenigheid aan het eind van 1950 over de melkprijs nam het wantrouwen bij de boeren in het prijsbeleid alsmaar toe, maar tot een uitbarsting kwam het niet. Het waren immers barre tijden en de boeren begrepen dat elke bevolkingsgroep zonder morren de broekriem moest aanhalen. In de Eerste Kamer heerste de opvatting dat Korea de boeren noopte voorlopig af te zien van morele aanspraken op het deel van hun winst dat de regering de laatste jaren had afgeroomd ten behoeve van de consument. Het geld verdween in het Landbouw Egalisatiefonds, een pot

waaruit de consumentensubsidies betaald werden. Vooral Drees wilde de mogelijkheid van een oplopend LEF-tekort achter de hand houden als alternatief voor een loonronde.⁵⁷ In de Tweede Kamer was het gebruikelijk dat uitgebreid gedelibereerd werd over garantie-, bodem-, richt-, maximum- en minimumprijzen van allerlei landbouwproducten. Felle protesten volgden op een aantal proefballonnetjes van Mansholt: het ter discussie stellen van de winstmarge van 20% bij prijscalculaties en de invoering van een dubbele garantieprijs voor melk (voor consumptie- en industriemelk). Mansholt werd vaak beschuldigd van 'dirigisme', maar in de praktijk voerde hij een heel ander beleid. De minister benadrukte ook voortdurend dat hij vóór vrijheid was en dat strakke voorschriften in principe ongewenst waren.⁵⁸

Het markt- en prijsbeleid bleef flexibel, en ook uitermate ingewikkeld. De minister had ruime, zeer vaag omschreven bevoegdheden ontleend aan de landbouwcrisiswetgeving van de jaren dertig. *Het Vrije Volk* schreef op 22 september 1951 dat het aanbeveling verdiende 'de tot dusver in de landbouwpolitiek bereikte resultaten te consolideren door een aantal regelingen op agrarisch gebied in een wet vast te stellen'. *Het Algemeen Handelsblad* was het daarmee niet eens. Wettelijke regeling van landbouwprijzen was een gevaarlijk precedent, omdat het de boeren een vaste prijs en winstmarge garandeerde ten koste van soepel en slagvaardig beleid. In maart 1952 opperde de liberaal Louwes daarentegen in de Eerste Kamer de gedachte 'alle relevante wetten, ministeriële uitspraken, tradities, gewoonten etc. in een landbouwwet vast te leggen'. Mansholt antwoordde dat hij daartoe wel een poging wilde wagen. Uit de ministerraadsnotulen blijkt dat al op 18 februari 1952 in het kabinet een eerste gedachtenwisseling had plaatsgevonden over zo'n 'landbouwordeningswet'. Dit had nog geen concreet resultaat opgeleverd. Een duurzame regeling met een herverdeling van bevoegdheden was volgens Mansholt nodig in verband met de komst van het Landbouwschap.⁵⁹

Maar dat Landbouwschap was er nog niet. In eigen kring werd door boeren en landarbeiders geredetwist over de definitieve vorm. Een enkel keer sijnpelde er iets van de discussies door in het parlement. Zo vreesde men dat de SER het door de Stichting voor de Landbouw ontwikkelde plan voor het Landbouwschap zou bijstellen in het voordeel van de arbeiders. Verder zagen technische organisaties als het Centraal Bureau voor Tuinbouwveilingen weinig brood in een op verzuilde structuren geënt schap. Rip ontwaarde in maart 1952 zelfs een 'negatieve PBO-tendenz': werkgevers weigerden economische zeggenschap te delen, terwijl werknemers niet wilden toegeven op het terrein van sociale zaken, en pariteit eisten. Indien deze ontwikkeling zich doorzette zou dat desastreus zijn voor de PBO. Een van de grootste voorstanders van de PBO bleef Louwes. Voor een VVD-politicus was dat zeer opmerkelijk en hij ontving hiervoor ook lof uit PvdA-kringen. Louwes zag de PBO als een versterking van de democratie, omdat de overheid van bepaalde taken ontlast zou worden waardoor het parlement zijn controleren-

de functie gemakkelijker kon uitoefenen.⁶⁰ Uiteindelijk zou het Landbouwschap pas in mei 1954 van de grond komen.

Over het algemeen werd er goed geboerd in de periode van het tweede kabinet-Drees. Zorgenkinderen waren de tuinders op de koude grond, de vissers en de kleine boeren. Voor alle drie groepen was sanering het devies. De tuinbouw en de visserij moesten het stellen zonder garantieprijzen en subsidies. De eerste jaren na de oorlog had men in deze sectoren geen behoefte aan krachtig overheidsingrijpen. De vraag naar groente en vis was groot en gevreesd werd dat de overheid sanering eiste en lage maximumprijzen zou voorschrijven indien garanties werden gevraagd. De vissers waren bovendien slecht georganiseerd. Bij de behandeling van het begrotingsonderdeel visserij bevond zich altijd een delegatie IJsselmeervissers op de publieke tribune. Invloed had men niet. De enige specialist op dit gebied was Tweede-Kamerlid Th. van der Zaal (ARP). Voor de tuindersbelangen stredden vooral J. Groen (KVP) en J. Emmens (PvdA) in de Tweede, en Kolff (CHU) in de Eerste Kamer. De belangen van de kleine boeren waren veilig in de handen van de KVP. Katholieke kranten betichtten de Groningse minister zelfs van koele zakelijkheid op dit punt. Ten onrechte, omdat Mansholt de sociale aspecten van een welvarend platteland steeds vooropstelde. Overigens koos hij eerder voor kredieten dan voor subsidies. Zijn beleid was immers vooral gericht op rationalisatie en stimulering. Het met Marshallhulp gefinancierde Borgstellingsfonds dat in 1951 actief werd zou daarbij een belangrijke rugsteun vormen. Kleine gemengde bedrijven werden gestimuleerd zich toe te leggen op de productie van kippen en varkens. Hun veevoer werd door de regering centraal ingekocht tegen hoge wereldmarktprijzen en daarna met een stevige subsidie onder de boeren verdeeld. Het opkrikken van de eigen voerproductie werd al snel een van de speerpunten van beleid. Ook hier bracht de Koreacrisis sombere vooruitzichten. In december 1951 waarschuwde Mansholt: 'Als onze voerproductie niet sterk wordt opgevoerd, valt niet te ontkomen aan de inperking van de pluimvee- en varkensstapel in 1953.'⁶¹

De met Marshalldollars gefinancierde landbouwprojecten waren eind 1950 door het parlement natuurlijk met gejuich ontvangen, hoewel het steeds aan de zijlijn moest toekijken bij de onderhandelingen tussen de Amerikanen en het ministerie van Landbouw. Er zouden projecten mee worden bekostigd die leidden tot een hogere productiviteit en rentabiliteit. Het Borgstellingsfonds en het vijfjarenplan ter bestrijding van tbc bij het rundvee waren de twee projecten die het meest in het oog sprongen.⁶² Mansholt heeft zich in augustus 1951 in de ministerraad fel moeten verzetten tegen het schrappen van de dollars die hem waren toegezegd. Indien die bezuiniging doorging, zou het volgens hem niet mogelijk zijn beleid te voeren. Lief tinck betoogde dat onder druk van de Verenigde Staten besloten was tot een extra opvoering van de militaire productie. De beste oplossing was om de besteding van de Marshalldollars te verschuiven van de civiele naar de militaire sector. Dat voorkwam inflatie. Mansholt maakte vervolgens bezwaar tegen het feit dat

een aantal andere ministers dit op eigen houtje besloten had, dat hij niet tijdig was ingelicht, dat werd afgeweken van het regeringsprogramma (overschrijding van het defensieplafond van vier maal f 1,5 miljard in vier jaar) en dat niet eerst gezocht was naar maatregelen in de particuliere sector. Hij wist de meeste projecten die op stapel stonden ongeschonden door de minister-raad te loodsen, hier en daar gesteund door de ministers Staf en zelfs Lief-tinck. Bij andere gelegenheden was het verzet tegen voorgenomen bezuini-ingen minder succesvol, maar dat ging bij Mansholt nimmer zonder slag of stoot. Lief-tinck had met hem altijd harde noten te kraken. Emile van Lennep schrijft in zijn memoires over de begrotingsbesprekingen van 1952 die hij als topambtenaar op Financiën meemaakte: 'Mansholt en Lief-tinck waren aan elkaar gewaagd wat uithoudingsvermogen betreft. Lief-tinck kon met weinig slaap toe en wist vaak te profiteren van een verzwakkende tegenstand als de besprekingen lang voortduurden. Mansholt had zo mogelijk nog meer uit-houdingsvermogen en leek een zeker genoeg te scheppen in marathonzit-tingen (...). In 1952 waren de heren het om ongeveer 5 uur in de ochtend eens geworden. Daar had niemand op gerekend. Mansholt had zijn chauffeur ge-zezd dat hij net als in vorige jaren, wel niet eerder dan om 8 uur 's ochtends zou hoeven worden opgehaald. Met enige moeite is ten slotte toch iedereen veilig thuisgekomen.'⁶³ Kortom, het bekende beeld van Mansholt als een krachtig sectorminister wordt bevestigd door een nadere bestudering van het beleid dat hij tussen 15 maart 1951 en 2 september 1952 voerde.

Applaus voor de landbouwminister

Wat leverde het kabinet-Drees II op? Wanneer we voor landbouw alles op een rij zetten, valt het voorlopige en tijdelijke karakter van het beleid op. Er werd hard gewerkt en veel gesproken, maar er werd in feite weinig afge-maakt. De landbouw was onderweg, zoals in de paragrafen over de grond-en pacht-prijzen en de Europese integratie duidelijk naar voren kwam. Dit wil niet zeggen dat het een onvruchtbare periode was. Het markt- en prijsbe-leid bijvoorbeeld had nu eenmaal een incidenteel karakter. Dat bleek uit de geschiedenis rondom het regeringsbrood. Daarbij komt nog dat het kabinet nauwelijks anderhalf jaar heeft volgemaakt en dat het hele beleid overscha-duwd werd door Korea. Mansholt ging voort om 'in regelmatig overleg met het georganiseerde bedrijfsleven de soms moeilijk te vinden middenweg tus-sen bedrijfsvrijheid en bestaanszekerheid' te bewandelen. Het relaas over de broodprijs, de pacht en de grondprijs leert ons dat in de periode-Drees II de rechterweghelft van de bedrijfsvrijheid een lichte voorkeur kreeg. Het par-lement trok het stuur immers hard naar rechts. De minister stuurde bij naar links en trapte nu en dan op de rem. De landbouw genoot bescherming te-gen verlies, maar moest bij sterk oplopende prijzen een veer laten ten behoe-

ve van de voedselvoorziening, naast de offers die alle bevolkingsgroepen moesten brengen in verband met Korea.

En wat deed het parlement? Wat vond het parlement van het beleid? 'Wellicht is het zo dat geen enkele minister van de zijde der volksvertegenwoordiging zoveel bijval heeft ontvangen als juist minister Mansholt', stond te lezen in *De Landbode* van 23 juni 1951. Een aantal tekenende citaten tot slot kan misschien enig inzicht verschaffen in de sfeer en de verhoudingen in die volksvertegenwoordiging ten tijde van Drees II. Eerst de senaat. Hoogland (PvdA): 'Ik geloof dat geen volksdeel meer verlangt naar dirigisme dan juist onze boerenstand. Ordening, of men het nu meer of minder duidelijk uitsprekt, leeft in veler harten.' Kolff (CHU): 'In brede kringen van ons agrarisch bedrijfsleven leeft de wens van al te sterke staatsbemoeiing te worden ontslagen en zelf, indien nodig, de nodige orde te scheppen.' Verhey (KVP): '(Ik) wens dat deze minister, die ruim 7 jaar getoond heeft een verstandig en voor de boerenstand zeer vruchtbaar beleid te hebben gevoerd, na de verkiezingen wederom op deze hoge post mag terugkeren. Ik weet, dat dit ook de wens is uit vele boerenkringen, die toch politiek anders zijn georiënteerd dan deze minister. Maar, wordt er dan bijgezegd, dan moet hij de ware weg der vrijheid en gerechtigheid bewandelen. Ik twijfel er sterk aan of dit de weg is, die door de Partij van de Arbeid is uitgestippeld.' Louwes (VVD): 'Exporteren betekent voor een volk dat het zijn kost moet verdienen in een sfeer van onbarmhartig "vraag en aanbod". Ik geloof dat ons volk niet genoeg kan worden geconfronteerd met de naakte ernst van deze zaak. Wij hebben als volk de neiging om het hebben van een groot gezin - en dat heeft ons volk - te combineren met de levensstandaard van een klein gezin. Dat is in een gezin onmogelijk en dat kan men als volk ook niet doen (...). Wij kunnen een sterke positie alleen blijven innemen door hard werken, door doelmatig werken en door de beste producten tegen een zo laag mogelijke kostprijs te leveren.'⁶⁴

De Tweede Kamer levert de volgende bloemlezing op. Droesen (KVP): 'De aanvankelijke vrees, dat deze bewindsman te weinig oog zou hebben voor het grote goed der vrijheid en zich een vriend zou tonen van ordening om wille der ordening, heeft in de loop der jaren plaats gemaakt voor vertrouwen.' Den Hartog (VVD): 'Het is mijns inziens overbodig nog eens te herinneren aan de positie waarin de landbouw in de dertiger jaren heeft verkeerd; de boeren zijn dat heus niet vergeten! Het lijkt er veel meer op, dat andere bevolkingsgroepen beslist korter van memorie zijn. Het kan daarom goed zijn er nog eens op te wijzen, dat er ook veertiger jaren zijn geweest.' Vondeling (PvdA): 'Het overgrote deel van het volk besteedt plusminus 40 pct van het geld dat het te verteren heeft aan de voedselvoorziening. Het behoort dus ook tot de primaire taak van het ministerie te zorgen, dat het voedsel voor de eigen bevolking zo goedkoop mogelijk ter beschikking wordt gesteld.'⁶⁵

Uit deze citaten blijkt dat voor PvdA-kamerleden andere belangen zwaarder wogen dan dat van de landbouw. Dit was ook logisch gezien hun electoraat. Mansholt had als landbouwminister natuurlijk een andere verantwoordelijkheid, maar hij had ook veel diepere wortels in de wereld van de boeren dan zijn partijgenoten. Toch bleef hij een man van zijn partij. Op 6 maart 1952 schreef hij de Eerste Kamer bijvoorbeeld: 'Er is aanleiding voor de opmerking, dat de behandeling van landbouwvraagstukken te veel wordt gezien als een aangelegenheid van specialisten (...). In het kader van de algemene politieke beschouwingen ware meer aandacht aan het landbouwbeleid te schenken. Daarbij zou in het bijzonder het aspect van de belangen van de consumenten wellicht meer tot zijn recht kunnen komen dan bij de behandeling van de landbouwbegroting (...). De samenhang der verschijnselen is zodanig groot, dat een specialistische behandeling van elk der delen afzonderlijk gevaren met zich kan brengen.'⁶⁶ Achteraf kan dan de vraag worden gesteld waarom de minister de naam van het Landbouw Egalisatiefonds niet veranderd heeft in 'Fonds Consumentensubsidies' en het beheer daarvan niet overgelaten heeft aan Economische of Sociale Zaken, of rechtstreeks aan Drees. Het antwoord daarop ligt voor de hand: het zou Mansholt zijn belangrijkste beleidsinstrument hebben gekost en hem volledig afhankelijk hebben gemaakt van anderen. Een Groninger herenboer doet zoiets niet.

Hoofdstuk V

Noten

- 1 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Nationaal Budgetonderzoek. Enkele uitkomsten over het eerste kwartaal van 1951* (Utrecht 1952) p. 11 e.v. De in dit rapport gepresenteerde tabellen rubriceren enkel de bestedingen. We mogen aannemen dat hogere ambtenaren meer sparen dan arbeiders. Voor de laatste groep wordt het beeld dus ongunstiger als we brood, vet en margarine niet uitdrukken in een percentage van de bestedingen, maar in een percentage van het totale inkomen.
- 2 *Verslag van De Nederlandsche Bank N.V. over het boekjaar 1951 uitgebracht door de algemene vergadering van aandeelhouders op 29 april 1952* (Amsterdam 1952) p. 16.
- 3 *Ibidem*, p. 94.
- 4 *Ibidem*, p. 32-33. De tien OEES-landen waren België, Luxemburg, Denemarken, West-Duitsland, Frankrijk, Italië, Nederland, Noorwegen, Groot-Brittannië en Zweden.
- 5 Vgl. B.J.S. Hoetjes, *Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. Profiel van een ministerie* (Den Haag 1993) p. 68-70 en Hans Bekke, Jouke de Vries en Geert Neelen, *De salto mortale van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij* (Alphen aan den Rijn 1994) p. 35.
- 6 *Algemeen Agrarisch Archief*, 4-10 okt. 1948, p. 1870 en 15-28 jan. 1951, p. 2843; W. Rip, *Landbouw en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie* (Wageningen 1952) p. 230 en 244; vgl. ook E. Abma, *Boer en Standsorganisatie, een regionaal-quantitatieve analyse* (Wageningen 1955) passim.
- 7 Zie: J.M. den Uyl, Verkiezingen in Nederland (rapport voor de Wiardi Beckman Stichting). De cijfers stoelden op beroepstelling, verkiezingsuitslagen en een eind 1950 gehouden opinie-onderzoek; vgl. L.H. Ruitenberg, 'Het kerkelijke en het politieke leven', *Wending. Maandblad voor evangelie en cultuur* 7(1952-1953) p. 158.
- 8 F. van der Stee, geciteerd in: Jouke de Vries, *Grondpolitiek en kabinetscrises* (Den Haag 1989) p. 40.
- 9 De Duitse bezetter introduceerde in mei 1940 vaste broodprijzen. Dit systeem werd in december 1946 vervangen door minimum- en maximumprijzen (HTK 1950-1951, Bijl. 2200, nr. 1, Nota betreffende de brood-, bloem-, en meelprijzen, p. 1).
- 10 M.D. Bogaarts, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945, deel 2, De periode van het kabinet-Beel 1946-1948, band B* (Den Haag 1989) p. 1585-1590.
- 11 Vgl. voor het volgende: G. Greidanus, *De markt- en prijspolitiek in de Nederlandse landbouw. Ontwikkeling sinds 1949 en huidige stand van zaken. Rapport 190 van het Landbouw Economisch Instituut* (Den Haag 1953).
- 12 HTK 1950-1951, Bijl. 2200, nr. 1, p. 2.
- 13 Vgl. A. Schoep, *Honderd jaren Nederlandsche bakkersbond in een eeuw bakkerij geschiedenis 1881-1981* (Den Haag 1981) p. 76 e.v. en HTK 1950-1951, Bijl. 2200, nr.1, p. 7, Bijlage I, Brief d.d. 26 apr. 1951 van de plv. directeur-generaal van de Voedselvoorziening aan het Hoofdbedrijf voor Akkerbouwprodukten; vgl. voor het debat: HTK 1950-1951, p. 1926-1935.
- 14 HTK 1950-1951, Bijl. 2200, nr. 1, p. 6.
- 15 ARA, notulen REA, 25 juli en 1 aug. 1951.
- 16 ARA, notulen MR, 17 sept. 1951. De opvatting van Drees over deelname van buitenstaanders aan commissievergaderingen werd overigens veroordeeld door kamervoorzitter L.G. Kortenhorst; vgl. HTK 1951-1952, p. 6.
- 17 De prijs van volksbruin zou in de streken waar dat nog niet het geval was gelijk worden gemaakt aan die van volkswit (d.w.z. met één cent stijgen in West-Nederland); het regeringsbrood op het platteland van Drenthe zou eveneens met één cent verhoogd worden; in het hele land zouden de prijzen voor A- en W-bloem verlaagd worden.

- 18 HTK 1951-1952, Bijl. 2200, nr. 4, Verslag vaste Commissie voor de Middenstand, p. 5-6; ARA, notulen MR, 10 dec. 1951. De REA-ministers waren aanvankelijk enkel bereid de prijs van A-bloem te verlagen, vgl. ARA, notulen REA, 5 dec. 1951. Mansholt overtuigde de ministerraad dat daardoor de spanning tussen regeringsbrood en blank brood te groot zou worden.
- 19 HTK 1951-1952, p. 1085; *Trouw* 18 dec. 1951.
- 20 HTK 1951-1952, Bijl. A, 2300-XI, Rijksbegroting voor het departement van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening voor het dienstjaar 1952, nr. 18, Brief van de minister van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening d.d. 2 febr. 1952; *de Volkskrant*, 4 febr. 1952; vgl. *Keesings Historisch Archief* (1952) p. 9841; HTK 1951-1952, p. 1511 en 1540 (nieuwe LEF-calculatie). Mansholt becijferde dat de maatregelen ertoe zouden leiden dat het LEF-saldo met f 37 miljoen toenam:

broodsubsidie	+ f 40 mln
subsidie op voedergranen	+ f 60 mln
heffing op margarine	- f 48 mln
exportheffing eieren	- f 12 mln
subsidie baconexport	- <u>f 3 mln</u>
saldo LEF	+ f 37 mln

 De hogere prijs voor voedergraan zou niet in de melk worden doorberekend, omdat het voer van melkvee voor 92% uit veekoeken bestond en de prijs daarvan niet werd verhoogd.
- 21 ARA, notulen MR, 4 febr. 1952; *de Volkskrant*, 4 febr. 1952; *De Gelderlander*, 12 febr. 1952; *Het Parool*, 5 febr. 1952; Vgl. *De Stem*, *Limburgs Dagblad* en *Brabants Nieuwsblad* van 5 febr. 1952.
- 22 HTK 1951-1952, p. 1490, 1494, 1495, 1498, 1501, 1502 en 1504.
- 23 ARA, notulen MR, 11 febr. 1952.
- 24 HTK 1951-1952, p. 1507-1515. Van Rhijn wakte de indruk terug te willen komen op door de regering gedane 'toezeggingen' m.b.t. extra compensatie voor de grote gezinnen. Dit was de aanleiding voor een verwarrend debatje, waarin Engelbertink een motie indiende, die door Suurhoff als 'een slag in de lucht' werd gekarakteriseerd en door H. Kikkert (CHU) 'prematuur' werd genoemd. Zelfs KVP-fractievoorzitter C.P.M. Romme bemoeide zich ermee, waarna Van Rhijn eerdere uitlatingen afzwakte en Engelbertink zijn motie introk.
- 25 HTK 1951-1952, p. 1516-1526.
- 26 *Ibidem*, p. 1526-1530 en 1543.
- 27 *Het Vrije Volk*, 19 mrt 1952, *de Volkskrant*, 22 en 28 mrt., 9 en 12 apr. en 16 mei 1952; HTK 1951-1952, Aanhangel, p. 147, vraag Van de Wetering d.d. 10 apr. 1952; ARA, notulen MR, 9 juni 1952.
- 28 *de Volkskrant*, 13 aug. 1994.
- 29 Z.W. Sneller ed., *Geschiedenis van den Nederlandschen Landbouw 1795-1940*, (Groningen en Batavia 1943) p. 505. De prijzen van akkerbouwproducten daalden tot 60 à 70% van die van vóór 1914, terwijl de pacht- en kooprijzen op het hoge niveau van 1918 bleven.
- 30 Vlg. J. de Hoogh, *Pachtprijsbeheersing en landbouwbeleid in Nederland* (Wageningen 1959) p. 109; HTK 1951-1952, p. 1825.
- 31 A.H.T. Heisterkamp, *Agrarisch grondverkeer* (Arnhem 1983) p. 38 e.v.
- 32 Heisterkamp, *Agrarisch grondverkeer*, p. 44-47. Het ontwerp uit 1948 omvatte fixering van de grondprijzen op een hoger niveau, maatregelen om versnippering van grond

Hoofdstuk V

- tegen te gaan, een landbouwkundige toets bij de verkoop van grond en een voorrangrecht voor de pachter bij verkoop van verpacht land.
- 33 Het ontwerp-Pachtwet van de commissie-Van den Bergh uit 1950 maakte veel tongen los. Daarin werd onder meer gesproken over 'de redelijke belangen van de verpachter' en over rationalisatie en sanering van het bodemgebruik. Gevreesd werd dat de nieuwe Pachtwet een saneringsmiddel zou worden; vgl. bijvoorbeeld W. Rip, 'Het rapport van de regerings-commissie pachtwetgeving', *Antirevolutionaire Staatskunde* 20 (1950) p. 365-374, de artikelenreeks van C.F. Hanegraaff in *De Landbode*, 15, 22 en 29 apr. en 13 mei 1950 en Centrum voor Staatskundige Vorming, *Herziening der pachtwetgeving. Rapport van de Commissie-Van Nispen tot Sevenaer* (Den Haag 1950) p. 6-7. Een (interim-)rapport van de commissie-Vondeling over een bodem-egalisatiefonds zorgde een half jaar later opnieuw voor discussiestof. De commissie stelde een formule op waarmee een redelijke pacht prijs berekend kon worden; vgl. 'De pacht als kostenfactor', *De Landbode*, 19 aug. 1950. Door middel van een bodem-egalisatiefonds zouden verschillen in bedrijfsuitkomsten van boeren op goede en slechte grond verkleind moeten worden.
  - 34 Vgl. J.J.M. Ramakers, 'Wederopbouw en volkshuisvesting: misplaatst optimisme', in: P.F. Maas ed., *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel 3, *Het kabinet-Drees-Van Schaik 1948-1951*, band B, *Anticommunisme, rechtsherstel en infrastructurele opbouw* (Nijmegen 1992), p. 166-175.
  - 35 *De Landbode*, 30 dec. 1950.
  - 36 HTK 1950-1951, Bijl. A, 1900-XI, nr. 5, MvA, p. 8 en 24.
  - 37 HEK 1950-1951, p. 454, 456, 462, 466, 468, 476 en 479.
  - 38 HTK 1951-1952, p. 1055, 1057, 1062, 1065 en 1095. De incidentele wijzigingen die Den Hartog verlangde: een beding van beëindiging van de pacht indien een der kinderen van de verpachter het bedrijf wil gaan exploiteren; verlenging van het besluit met drie (i.p.v. twee) jaar; optrekken van de leeftijdsgrens van leden van de Grondkamers van 65 naar 70 jaar.
  - 39 HTK 1951-1952, p. 1782-1804, vgl. ook: *ibidem*, p. 1860-1864: Drogen en Van den Heuvel contra Vondeling en De Ruiter bij de behandeling van de verlenging van het Pachtbesluit op 12 mrt. 1952.
  - 40 Op grond van art. 5 van het Vervreemdingsbesluit onroerende zaken was de minister daartoe weliswaar bevoegd en was de rechterlijke macht aan het ministersbesluit gebonden, maar dat betekende toch een ernstige inbreuk op het onteigeningsrecht.
  - 41 De Hoogh, *Pachtprijsbeheersing en landbouwbeleid*, p. 49-51.
  - 42 HTK 1951-1952, p. 1825-1837.
  - 43 HEK 1951-1952, p. 459, 466, 474, 476 en 483.
  - 44 *Het Vrije Volk*, 19 mrt. 1952; KHA (1951) p. 9293, 9440, 9530, 9561, 9748 en KHA (1952) p. 9827; *de Volkskrant*, 21 dec. 1951; HTK 1950-1951, Aanhangsel, p. 145 en 209; HEK, 1950-1951, Bijl. A, 1900-XI, MvA, p. 9 en 14; HTK 1951-1952, p. 1098, 1099 en 1131; HTK 1951-1952, Bijl. A, 2300-XI, nr. 9, MvA, p. 32; vgl. ook Centraal Archief Tweede Kamer, map Vaste Commissie voor de Handelspolitiek, notulen van 20 juli 1951. Uiteenzetting van minister Mansholt over de im- en export van landbouwprodukten.
  - 45 J.C.F.J. van Merriënboer, 'Sicco Mansholt oogst lof' in: Maas ed., *Kabinet-Drees-Van Schaik*, band A, *Liberalisatie en sociale ordening* (Nijmegen 1991) p. 748 e.v.; HEK 1950-1951, p. 459, 461, 473 en 475.
  - 46 Vgl. (óók voor de algemene achtergronden) T.E. Mommens, 'Belgische en Nederlandse visies op het landbouwprobleem en de vorming van de Benelux in de jaren vijftig' in: E.S.A. Bloemen ed., *Het Benelux-effect. België, Nederland en Luxemburg en de Europese integratie, 1945-1957* (Amsterdam 1992) p. 116 en 127 noot 26 (moet zijn 27); *De Landbode*, 28 juli en 1 sept. 1951; *Het Brabants Nieuwsblad* en *Het Nieuw Noord-Hollands Dagblad*, 7

- sept. 1951; *HTK* 1951-1952, Bijl. A, 2300-XI, nr. 7, VV, p. 9-10 en *Ibidem*, nr. 9, MvA, p. 29 en 34; *HTK* 1951-1952, p. 1060 en 1131; *Het Vrije Volk*, 16 febr. 1952; *HTK* 1951-1952, Aanhangsel, p. 127.
- 47 *KHA* (1952) p. 9946; *Verslag over de landbouw in Nederland over 1952* (Den Haag 1953) passim; *HEK* 1951-1952, p. 464.
- 48 W.H. Vermeulen, *Europees landbouwbeleid in de maak. Mansholts eerste plannen, 1945-1953* (Groningen 1989).
- 49 *Ibidem*, Bijlage I, Tekst plan-Mansholt.
- 50 *Ibidem*, p. 157.
- 51 *Ibidem*, p. 72 e.v.; *KHA* (1952) p. 10048.
- 52 Zie Centraal Archief Tweede Kamer, Map VC Landbouw ("Eerste"), ingesteld 29-7-1948, opgeheven 17-9-1953; notulen van 2 nov. 1950. C. Borst (CPN) was negatief, Van den Heuvel zeer sceptisch en Droesen het meest uitgesproken positief.
- 53 B. van Dam, 'De integratie van de Europese landbouw', *Socialisme en Democratie* 8 (1951) p. 331-335; W. Rip, 'Europese landbouwvraagstukken', *Antirevolutionaire Staatkunde* 21 (1951) p. 231-236; *Trouw*, 6 mei 1951; *Het Vrije Volk*, 8 sept. 1951; *Algemeen Handelsblad*, 18 mei 1951; *HEK* 1950-1951, p. 452 en *HEK* 1951-1952, p. 459, 464, 467; *HTK* 1951-1952, p. 1060, 1064 en 1872.
- 54 *HEK* 1950-1951, p. 477; *HEK* 1951-1952, p. 480 en 483.
- 55 *HTK* 1951-1952, Bijl. A, 2300-XI, nr. 2, MvT, p. 19; *HTK* 1951-1952, p. 1083; vgl. voor de stand van zaken m.b.t. de Europese samenwerking op landbouwgebied medio 1952: *HTK* 1951-1952, Bijl. A, 2300-XI, nr. 22, Nota, waarin 'een overzicht wordt gegeven over het inzicht, hetwelk bij verschillende internationale organisaties bestaat over de Europese samenwerking op landbouwgebied'.
- 56 ARA, notulen MR, 10 dec. 1951 en 14 jan. 1952.
- 57 *HEK* 1950-1951, Bijl. A, 1900-XI, VV, p. 1; ARA, notulen MR, 27 en 28 aug. 1951.
- 58 Vgl. *HTK* 1951-1952, Bijl. A, 2300-XI, nr. 9, MvA, p. 19.
- 59 *Het Vrije Volk*, 22 sept. 1951; *Algemeen Handelsblad*, 27 nov. 1951; *HEK* 1951-1952, p. 458 en 480; ARA, notulen MR, 18 febr. 1952. Minister van Economische Zaken J.R.M. van den Brink heeft zijn opvolger J. Zijlstra in 1952 nog gewaarschuwd voor de consequenties van deze wet: Jelle Zijlstra, *Per slot van rekening. Memoires* (Amsterdam en Antwerpen 1992) p. 30.
- 60 *HEK* 1950-1951, Bijl. A, 1900-XI, VV, p. 3; *HEK* 1951-1952, p. 467.
- 61 *HTK* 1951-1952, p. 1082-1087.
- 62 Vgl. de behandeling van de wetsontwerpen 2350 (Wijziging landbouwbegroting voor 1951 vanwege de toewijzing van f 117 miljoen local currency) en 2338 (het tbc-plan) in de periode-Drees-II. De SGP had onoverkomelijke bezwaren tegen de verplichte aansluiting van veehouders bij gezondheidsdiensten. Er moest namelijk worden vastgesteld of het vee 'reageerde' (d.w.z. aan tbc leed). Boeren kregen geld wanneer zij reagerende beesten slachtten. Van preventieve inenting was dus geen sprake.
- 63 Vgl. ARA, notulen MR, 21 mei 1951 en 1 sept. 1952 (inleveren van geld voor boerderijbouw), 4 aug. 1951 (bezuinigingen op cultuurtechnische werken), 28 aug. 1951 (schrappen van local currency-projecten; f 12 miljoen bezuinigd op de landbouwbegroting), 10 mrt. 1952 (verzet tegen bezuinigingen leidt tot hernieuwd overleg met Financiën); Emile van Lennep, *In de werelddeconomie. Herinneringen van een internationale Nederlander* (Leiden 1991) p. 68.
- 64 *HEK* 1951-1952, p. 247, 474, 277, 465 en 456.
- 65 *HTK* 1951-1952, p. 1063, 1059 en 1071.
- 66 *HEK* 1951-1952, Bijl. A, 2300-XI, MvA, p. 10.